

DE LIMIETEN VAN POLITIEKE ISLAM: POLITIEK IDEOLOGISCHE VERSCHUIVINGEN IN NOORD- AFRIKA NA DE ARABISCHE LENTE

EVOLUTIE NAAR HET EUROPEES NORMATIEF MODEL?

Wetenschappelijke verhandeling
Aantal woorden: 24, 715

Jari Bogaert

Stamnummer: 01807925

Promotor: Prof. dr. Fabienne Bossuyt

Copromotor: Prof. dr. Sarah Delputte

Masterproef voorgelegd voor het behalen van de graad master in de richting EU-Studies

Academiejaar: 2019-2020

Deze pagina is niet beschikbaar omdat ze persoonsgegevens bevat.
Universiteitsbibliotheek Gent, 2021.

This page is not available because it contains personal information.
Ghent University, Library, 2021.

Inhoud

Dankwoord	4
Abstract	5
1. Inleiding	6
1.1. Voorafgaand aan het onderzoek: theoretische concepten	6
1.2. Context	9
2. Probleemstelling.....	11
3. Literatuurstudie	16
3.1. Basisconcepten	16
4. Onderzoeksdesign	24
4.1. Afbakening onderzoek in tijd en ruimte	24
4.2. Het onderzoeksopzet.....	25
5. Contextualisering van de casusstudies: Tunesië en Egypte	27
6. Empirisch onderzoek: casusstudie Tunesië (1)	28
6.1. Democratie	28
6.2. Economisch liberalisme	33
6.3. Conclusie casusstudie Tunesië.....	36
7. Empirisch onderzoek: casusstudie Egypte (2).....	38
7.1. Democratie	38
7.2. Economisch liberalisme	44
7.3. Conclusie casusstudie Egypte	47
8. Conclusie	49
8.1. Democratie	49
8.2. Economisch liberalisme	50
8.3. Bijdrage aan bestaande wetenschappelijke literatuur.....	51
8.4. Beperkingen en suggesties voor verder onderzoek.....	52
Bibliografie.....	53

Dankwoord

Na een intensieve periode van vier maanden is het zover. Met het schrijven van dit dankwoord leg ik de laatste hand aan mijn thesis. Het was een periode waarin ik veel heb geleerd, op wetenschappelijk gebied, maar ook op persoonlijk vlak. Het schrijven van deze masterproef is me niet in de koude kleren gaan zitten. Ik wil graag stil staan bij de mensen die mij de afgelopen periode enorm hebben gesteund en geholpen. Ik wil graag mijn promotor bedanken prof. Dr. Bossuyt voor de fijne samenwerking, de snelle respons op mijn e-mails en voor de opbouwende kritiek op mijn inzendingen. U heeft mij de juiste handvatten aangereikt om de goede richting te kiezen, zodat ik mijn masterproef succesvol heb kunnen afronden. Mijn ouders wil ik graag bedanken voor de wijze raad en luisterend oor. Jullie staan altijd voor mij klaar, zeker tijdens de coronacrisis had ik iemand nodig die me moed insprak. Evenals mijn vrienden en vriendinnen. We konden altijd lachen over onze problemen, bevindingen, maar gelukkig ook over iets anders praten dan alleen die thesis.

Abstract

Deze masterproef analyseert of de politieke islam in Noord-Afrika politiek ideologische verschuivingen heeft doorgemaakt na de Arabische Lente en of deze verschuivingen evolueerden richting het normatieve model dat de EU promoot in deze regio. Studies tonen aan dat de politieke islam zich prominenter vertoont op het politieke toneel in de regio sinds de Arabische Lente met onder meer de *Freedom and Justice Party* (FJP) in Egypte en de vroegere modus van de Ennahda-beweging in Tunesië als voornaamste voorbeelden. De periode wordt belicht vanaf het begin van de Arabische Lente tot de nasleep van deze revolutie, rond 2014. Via een directe inhoudsanalyse worden twee casusstudies uitgewerkt, meer bepaald Tunesië en Egypte. Hierbij wordt gefocust op twee centrale normen die de EU promoot in de regio, namelijk democratie en economisch liberalisme. De onderzoeksresultaten wijzen uit dat er politiek ideologische verschuivingen aanwezig waren bij beide partijen na de revolutie. De Ennahda evolueerde, met de moderatieprocessen die ze heeft ondergaan, naar het Europees normatieve model zowel politiek als economisch. De FJP, daarentegen, evolueerde initieel richting het Europees normatief model in de aanloop van de parlementaire verkiezingen van 2011, maar veranderde van koers wanneer ze aan de macht kwam. Wat democratie betreft, is aan het licht gekomen dat de Ennahda-partij een evolutie heeft ondergaan van politiek islamitische partij naar de noemer moslimdemocraten, waarbij ze nadrukkelijk afstand nam van de *sharia*, terwijl de FJP een meer radicale koers aannam uit vrees voor het verliezen van kiezers door druk van uiterst salafistisch rechts. Het proces van Ennahda is vergelijkbaar met de vroegere evolutie van de christendemocraten in Europa. De FJP aanvaardde pluralisme, vrijheid en bescherming van etnische minderheden, maar verwaarloosde dit na de gewonnen presidentsverkiezingen van 2012 door islamitische partijen te laten domineren in de constituerende vergadering. Wat economisch liberalisme betreft, blijkt dat beide partijen op dezelfde manier hebben gehandeld om de socio-economische kreet van de revolutie te beantwoorden. De grote sociale component van '*islam economics*' pasten ze toe op hun beleid, terwijl ze de bestaande neoliberale structuren ongewijzigd lieten. Dit geeft aan dat beide partijen het Europees normatief model volgden. Alleen onderscheidt het zich door vol in te zetten op sociale rechtvaardigheid om de sociale grieven weg te werken. De combinatie van sociale rechtvaardigheid en welvaart werd onder de noemer vroom neoliberalisme nagestreefd.

1. Inleiding

Hoogspanningen in Midden-Oosten en Noord-Afrika (MONA) vullen al decennialang de krantenkoppen. Sinds de Arabische Revolutie is het zeker waar dat de voorbije jaren opeenvolgende democratiseringsopportuniteiten aan de Arabische wereld zijn voorbijgegaan. Het pad van de meeste Arabische landen is dat van dekolonisatie naar autocratie geweest (Benyaich, 2013). En het volk leek het te hebben aanvaard. De dynamiek van de revoluties in de Arabische wereld, niet alleen de represailles in Egypte en Tunesië, zijn onlosmakelijk verbonden met de aard van de kapitalistische tendensen in de regio (Zemni, 2011). Arabische landen werden zwaar getroffen door economische crisissen. Dit reflecteert de gevolgen van het economische beleid van de laatste decennia en stelt eveneens de vraag hoe zij de economische hegemonie van onder andere de VS, maar ook de EU helpen in stand te houden. De strijd tegen het despotisme in de regio is daarom ook altijd een klassenstrijd met anti-imperialistische bijklank (Benyaich, 2013). Dit heeft niks te maken met haar 'haat tegen het Westen' maar met de vraag wiens belangen de Arabische staten eigenlijk dienen (Zemni, 2011).

Het is natuurlijk moeilijk om als Europese student zonder vooringenomenheid beide kanten van het verhaal te bekijken, maar met deze masterproef zou ik graag de positieve en negatieve tendensen aan het licht willen brengen met betrekking tot de politieke ideologische verschuivingen van politieke islam in de MONA-regio en de evolutie van deze verschuivingen.

In dit eerste gedeelte komt een verduidelijking van het onderzoek aan bod: de achterliggende theoretische concepten worden toegelicht en de masterproef wordt gecontextualiseerd binnen het onderzoekskader. Vervolgens wordt ook de wetenschappelijke relevantie van dit onderzoek toegelicht. Dit gedeelte dient als duidende inleiding op het onderzoek. Eerst worden theoretische concepten aangehaald om een betere notie te krijgen van het hoe en waarom dergelijke fenomenen plaatsvinden. Vervolgens zorgt de sectie context voor de nodige achtergrondinformatie om het verdere verloop van de masterproef te ondersteunen.

1.1. Voorafgaand aan het onderzoek: theoretische concepten

Het Europese project is het antwoord op haar eigen falen aan het begin van de 20ste eeuw. Het discours van de EU heeft een verschuiving meegemaakt van de temporele andere naar de geografische andere (Diez, 2004). Europa percipieert zichzelf minder als alternatief voor zichzelf maar eerder als alternatief voor de andere, een nieuwe vorm van 'othering'. Associatieakkoorden met Noord-Afrikaanse landen illustreren deze tendens. Het discours ondergaat een opmerkelijke transitie de voorbije decennia: de verschillen met de EU in geografie en cultuur worden continu vergeleken met de periferie. Sinds de jaren negentig nemen de geografische en culturele verschillen echter toe, wat een terugkeer van geopolitiek in Europese identiteitsconstructies betekent en het ondermijnen van de Europese integratie als een fundamentele uitdaging voor de wereld van natiestaten (Diez, 2004).

Sinds het baanbrekende artikel van Ian Manners over welke soort macht de EU uitstraalt, staat het idee dat de EU een normatieve kracht is centraal in dit debat (Manners, 2002). Manners maakt onderscheid tussen de macht die de EU uitdraagt en de traditionele, militaire machtsvormen in die zin dat de EU niet afhankelijk is van militair geweld om haar doelstellingen te bereiken. Haar ambities zijn oorspronkelijk gekoppeld aan universele waarden in plaats van in het nauw omschreven eigen belang. Deze waarden worden gerealiseerd door te definiëren wat als ‘normaal’ moet worden aanvaard (Manners, 2002). Het concept, normatieve macht, is een poging om te suggereren dat de EU niet alleen op normatieve basis is geconstrueerd, maar belangrijker dat dit haar vatbaar maakt voor normatief handelen in de wereldpolitiek (Manners, 2002).

Hoewel verschillend van de kwestie van potentieel lidmaatschap, biedt het Europees Nabuurschapsbeleid (ENB) bilateraal een bevoorrechte relatie aan die berust op gemeenschappelijke waarden en normen aan de naburige landen van de EU, waaronder landen in Noord-Afrika. Deze gemeenschappelijke waarden en normen hebben een neoliberale koers genomen sinds de jaren 80. Hermann et al. (2007) bevestigen dat het Europese integratieproces werd gebruikt om de hoofdlijnen van een neoliberale beleid uit te zetten. Hierdoor werden de staatstradities en nationale compromissen omzeild en uitgehold die Europa in het verleden onderscheidde ten opzichte van andere landen, met name de Verenigde Staten (Hermann, 2007).

Via het ENB worden de naburige landen aangemoedigd om deel te nemen als ‘goede burens’ door middel van associatieakkoorden. Deze mechanismen stellen EU-actoren in staat om de EU als een *‘force for good’* te laten erkennen. Bovendien, levert het aanzien van de EU als *‘force for good’* een platform op voor activisten, maatschappelijke organisaties en ngo's om retorische en symbolische instrumenten, waaronder *‘name-blame-shame’* tactieken, te gebruiken (Diez & Pace, 2011). Politieke leiders worden om die reden gedwongen om de Europese waarden, normen en idealen over te nemen. Het discursieve raamwerk *‘force for good’* biedt hen, tijdens conflictsituaties, kansen om hun buitenlands en binnenlands beleid te legitimeren dat gericht is op het reduceren van conflicten (Barbé & Johansson-Nogués, 2008; Diez & Pace, 2011; Zielonka, 2013).

In een steeds meer niet-westerse en niet-Europese wereld realiseren wetenschappers zich vaak dat de bevordering van deze westerse normen door de EU en de idee van *‘Normative Power Europe’* zelf andermaal worden betwist door andere opkomende en concurrerende normatieve machten, alsook door onafhankelijke organisaties en bewegingen (Zielonka, 2013). Van Occupy Wall Street, de indignado-beweging tot de Arabische Lente, de protestbewegingen slaagden erin licht te werpen op het patroon van elite-accumulatie. Het wekte enorme commotie op door het neoliberale mantra, “er is geen alternatief”, in vraag te stellen, want de westerse politieke cultuur zit verstrengeld in neoliberale constructies. Menig staats- en regeringsleiders, zoals Thatcher en Reagan, pasten zulk *laissez-faire* politiek toe op hun beleid. Tijdens de hoogtijdagen van deze ideologie, werden financiële markten voorgesteld als natuurkrachten waaraan iedereen zich maar heeft aan te passen (Bahara, 2018). Het neoliberalisme heeft dus, in de woorden van Gramsci, een ideologische hegemonie verworven. Macht wordt hier foucaultiaans

uitgedrukt als *'power by consent'*. Dit maatschappelijk discours katalyseert zijn macht en controle door instellingen en elites die belast zijn met te zeggen wat als waar geldt (Talbani, 1996; Pitsoe & Letseka, 2013). Volgens Foucault heeft elke samenleving zijn *'regime of truth'*, zijn algemene politiek van waarheid (Pitsoe & Letseka, 2013; Akçali, 2016). Het soort discours die wordt geaccepteerd en functioneert als waar. Het verschil met de theorie van Foucault en de werkelijkheid is dat inderdaad elke samenleving een *'regime of truth'* bezit, maar die samenleving probeert via allerlei beleidsinstrumenten het eigen *'regime of truth'* aan hun omgeving op te leggen door middel van socialisering of conditionaliteit. Dit is ook niet anders voor de Europese Unie als normatieve macht.

De penetratie van het neoliberal beleid in de MONA-regio, vooral in landen zoals Egypte, Jordanië, Marokko en Tunesië dateert uit de nederlaag van 1967, de oliecrisis van 1973 en de daaropvolgende economische crisis waarin de ontwikkelingsstaten zichzelf bevonden (Tağma, Kalaycıoğlu, & Akçali, 2013). Hierdoor trokken ze zich terug uit het economisch nationalisme. Het argument dat de EU neoliberale doelen, via het ENB, in de MONA-regio nastreeft, is niet nieuw. Een aantal studies heeft het primaat van economische overwegingen aangegeven in bilaterale en regionale EU-uitwisselingen met de MONA-landen, zoals handelsbetrekkingen en energie-export uit de regio (Hollis, 2012; Metwally, 2004; Wood, 2009; Bogaert, 2013). Met de val van de Tunesische en Egyptische dictators negen jaar geleden ontwaakte de Arabische wereld uit zijn winterslaap. Manifestanten riepen leuzen voor sociale rechtvaardigheid en vrijheid. In landen waar de betogingen met bruto geweld de kop werden ingedrukt, werd al gauw de val van het regime geëist (Benyaich, 2013). Als je kijkt naar de politieke ontwikkelingen in Egypte en Tunesië na de Arabische Lente, lijkt het duidelijk dat de dynamiek van de opstand is veranderd in een fenomeen, à la Antonio Gramsci, de theorie van passieve revolutie (Brownlee & Ghiabi, 2016). Deze ontwikkeling verbergt een grote analytische diepgang, aangezien de gebeurtenissen werden gekenmerkt door een actieve sociale omwenteling, zij het van het ongeorganiseerde type, die onmiddellijke resultaten opleverde in de machtsstrijd (Brownlee & Ghiabi, 2016). De val van Hosni Moebarak was inderdaad een voorbeeld van het succes van de volksopstand, net zoals in Tunesië met de afzetting van Ben Ali. Toch leidde de kleine heersende elite die uit de onrust van post-Moebarak Egypte/post-Ben Ali Tunesië voortkwam, tot de schepping van macht en een nieuw institutioneel kader dat veel in lijn lag, zowel wat dwang als structuur betreft, met het vorige regime (Brownlee & Ghiabi, 2016; Akçali, 2016). In de MONA-regio was toen een totaal nieuw verkozen elite aan de macht, maar de fundamentele regeringsstructuren waren grotendeels ongewijzigd gebleven. Dat is wat Gramsci omschrijft als een revolutie zonder revolutie.

De wereld keek met grote belangstelling naar de democratische transitieprocessen in de Noord-Afrikaanse landen. Na de revolutie werden legitieme verkiezingen gehouden waarbij islamitische partijen vaak als sterkste uit de bus kwamen. Om de verdere ontwikkeling van deze partijen te begrijpen wordt beroep gedaan op de inclusie-moderatie theorie van Cavatorta & Merone (2013). De belangrijkste variabele om de verschuivingen te verklaren, kan worden hervat in deze theorie, waarbij de geleidelijke opname van radicale en anti-systemische partijen in het politieke systeem hen dwingt om

compromissen te sluiten met hun oorspronkelijke extreme opvattingen om te kunnen concurreren in een pluralistische omgeving waar gedeelde regels moeten worden ontworpen en waar de beperkingen van deelname onvermijdelijk een herziening van strikt ideologische standpunten dwingen om ten minste enkele van de politieke doelen van de partij te bereiken (Cavatorta & Merone, 2013; Schwedler, 2013).

1.2. Context

Een aspect dat sterk onderbelicht is in de academische literatuur betreft de mogelijke politiek ideologische verschuivingen van politieke islam in Noord-Afrika na de Arabische Lente. Deze stelling roept ook de vraag op of deze verschuivingen evolueerden naar het Europees normatief model. Islamitische actoren in Noord-Afrika werden jarenlang verbannen van de politieke bühne in hun land. De Arabische Lente maakte het mogelijk voor deze partijen om terug een plaats te verwerven in de maatschappij. Pas na de Arabische Lente en de democratische transitieprocessen die volgden veranderde de politieke constellatie in landen waar de heersende elite van de macht verdreven was. Tot de Arabische Lente in 2010 was het beleid van de EU niet gecultiveerd om met islamitische actoren te handelen in haar zuidelijk ENB-landen, waardoor een grote ontevredenheid op te merken was bij de Arabische bevolking omtrent de neoliberale hervormingen die de EU aspireerde in Noord-Afrika. Mensen werden aangetrokken door de dringende economische grieven en ongelijke ontwikkeling die het resultaat zijn van meer dan 30 jaar neoliberaal beleid (Bogaert, 2013). Door hun acties en slogans maakten de demonstranten duidelijk dat ze opstonden tegen lokale heersende elites evenals tegen die sociaaleconomische modellen en beleidsmaatregelen die de afgelopen drie decennia door internationale instellingen werden gepromoot (Bogaert, 2013). Volgens dit perspectief zijn economische omstandigheden de voorwaarden voor bepaalde ideationele variabelen om een stem te vinden. Die stem werd verzilverd door politieke bewegingen die tot doel hadden de bestaande overheidsstructuren omver te werpen (Akçali, 2016). Kleine kanttekening is dat politiek islamitische partijen, zoals de Ennahda-beweging in Tunesië en het Moslimbroederschap in Egypte, nooit de voortrekker waren van de opstanden.

In de MONA-regio heeft de dood van de politiek en de triomf van het neoliberale centrum een vacuüm achtergelaten dat culturele ideologieën, voornamelijk het islamisme, met spoed vulden (Hamid, 2014). In het post-Arabische Lente-tijdperk functioneert de politieke islam als een forum om kritiek te ventileren op de normen en waarden van de westerse wereld (Bond, 2011; Al-Anani, 2012). Dit forum was ooit het territorium van het Arabisch socialisme, dat de diepe mislukking en wanorde van de Arabische wereld na de Eerste Wereldoorlog begreep als gevolg van het Europese kolonialisme en de perifere manier waarop het Ottomaanse rijk in de wereldmarkt werd geïntegreerd (Khalil, 2015). Men dacht dat de oplossingen politiek en economisch waren. Zoals de oprichting van sterke staten om de ontwikkeling van de industrie te sturen en instrumenten om het imperialisme het hoofd te bieden (Khalil, 2015). Toen dat instortte, was de regionale U-bocht naar het neoliberalisme snel, hard en definitief (Bond, 2011). In dit verband zijn de parallellen tussen wat er met de politiek in de Europese Unie/VS gebeurde en wat er in

Noord-Afrika is gebeurd als gevolg van de opkomst van het neoliberalisme tot een hegemoniale dominantie, gemakkelijk te analyseren (Khalil, 2015). Het betoog dat ooit het forum was waar echte sociale conflicten werden gevoerd, werd toen uitgehold. De sociale conflicten werden dan ook gereduceerd tot culturele geschillen (Khalil, 2015). Het zijn verdraaiingen van feitelijke politieke en economische grieven, die de strijd effectief overdragen van echte sociale tegenstellingen naar de wereld van de zogenaamde ‘culturele verbeelding’, die transhistorisch en absoluut is (Khalil, 2015). Terwijl dit bijgevolg vorm kan aannemen tot identiteitspolitiek, xenofobie of cultuurstrijd in het centrum is dit proces exponentieel extremer (Khalil, 2015; Al-Anani, 2012). Ook in de periferie, waar de economische problemen acuter zijn, zijn sociale structuren in een situatie van voortdurende ineenstorting. Staten strijden voor legitimiteit in het licht van politieke vernedering en economische stagnatie (Khalil, 2015). In sectie (6.1.2.) komt dit terug aan bod.

De (neo)liberale invloed draagt niet enkel bij tot nadelige uitkomsten, zoals de vergroting van ongelijkheid. Islamitische partijen kwamen aan de macht door democratisering, wat vooral het gevolg was van het klassiek liberale dogma die in de hoofden speelde van de lokale academici en de bedrijfswereld. Ze hebben hun evolutie deels te danken aan de externe invloedssfeer van zowel de EU als internationale instellingen. Het vroegere autoritarisme in de regio was getransformeerd door de manier waarop de belangen van regerende binnenlandse elites en wereldwijde economische elites steeds meer met elkaar verweven raakten (Bogaert, 2013). Deze elites hadden dan ook één iets gemeenschappelijk, de consensus over het neoliberalisme als *‘the way to go’*. Nu de politieke islam een aanzienlijke rol speelt in verschillende zuidelijke buurlanden, levert de EU en het neoliberalistische dogma niet meer het enige proto-ideologisch model voor Noord-Afrika. Sinds de revolutie is de regio kwetsbaar voor Pan-Arabisch/Pan-islamitische trends (Behr, 2012).

Dit onderzoek wordt verricht met het oog op de uitdagingen die de nieuwe Europese Commissie zal moeten aangaan en de daarbij aangekondigde geopolitieke koers deze zal varen. Sinds de jaren negentig nemen de geografische en culturele verschillen in de regio rond Europa toe, wat een terugkeer van geopolitiek in Europese identiteitsconstructies betekent. Europese waarden en normen worden via het ENB gestimuleerd in de MONA-regio met als doel systematisch de overgang naar een liberale democratie en een openmarkteconomie mogelijk te maken.

2. Probleemstelling

Het belang van de hierboven geschetste onderzoeksvraag kan moeilijk onderschat worden, vermits een problematiek maar overstegen kan worden indien men begrijpt hoe en wanneer ze ontstaan is. Bovendien bestaat er op zowel politiek als academisch vlak veel discussie over de politiek ideologische verschuivingen bij politieke islam in Noord-Afrika en het normatieve model van de EU ten aanzien van Noord-Afrika (Bicchi, 2010; Zielonka, 2013). Het normatieve zelfbeeld wordt echter niet altijd herkend door de concurrenten en partners van de EU. Zij zien de EU als een enorme territoriale eenheid met aanzienlijke macht en bronnen. Ze vinden de normatieve agenda van de EU niet voldoende universeel en stellen de motieven achter het beleid van de EU in vraag (Parker & Rosamond, 2013). De Arabische lente creëerde mogelijkheden, maar was echter niet zonder gevolgen voor de eigen partijstructuur. De betrokkenheid van islamitische actoren bij het verkiezingsproces heeft ongetwijfeld een significante invloed op hun eigen ideologie en agenda. Om de nieuwe politieke ruimte volledig te verzilveren, worden islamisten ertoe aangezet hun ideologie, structuur en tactiek te accommoderen naar democratische waarden en normen (Al-Anani, 2012).

De laatste jaren zien we dat naar aanleiding van de Arabische Revolutie, de aanslagen in Europa, de migratiecrisis en de sociale onrust die er heerst, het beleid van de EU ten opzichte van Noord-Afrika met argusogen wordt bekeken. De EU hanteert voornamelijk op economische domeinen een realpolitiek om haar neoliberale doelstellingen te halen (Joya, 2011; Teti, Abbott, & Cavatorta, 2018; Bogaert, 2013). Protestbewegingen zoals Occupy Wall Street en Indignado namen het voortouw om de neoliberale consensus in vraag te stellen. Zo kwam in Noord-Afrika de immoraliteit van het neoliberalisme boven water drijven door een aaneenschakeling van revoluties in de regio. Het model zorgt hoe dan ook voor een toename van sociale ongelijkheid, indien het staatsapparaat zich niet verantwoordelijk acht voor het reguleren van de markt (Rodrik, 2017). De dictators in Noord-Afrika, daarentegen, transponeerden de neoliberale tendens door naar hun beleid die a posteriori al snel te kunstmatig en onomkeerbaar bleek (Bond, 2011).

Het buitenlands beleid van de EU ten aanzien van de MONA-regio is vaak teruggebracht tot een eenvoudige nevenschikking tussen waarden versus veiligheid of tussen op identiteit en interesses gebaseerde motivaties voor buitenlands beleid (Noutcheva, Pomorska, & Bosse, 2013; Noutcheva, 2014). Deze waarden staan haaks op de principes van de grootste politieke partijen in Noord-Afrika, namelijk de politieke islam. Dit vormde vooralsnog geen reden voor een eventuele koerswijziging in het ENB. De verdere verspreiding van het neoliberalisme leidde tot een groeiend aantal proteststemmen in de regio (Bogaert, 2013). Daartegenover lijkt de EU anderen voortdurend de betekenis van liberale democratie te instrueren, terwijl ze weigert te leren uit alternatieve vormen van politieke organisaties in verschillende contexten (Pace, 2011).

Indien Noord-Afrikaanse landen de relatie met de EU willen behouden of versterken worden de huidige regeringen via allerhande instrumenten genoodzaakt om de Europese normen en waarden te aanvaarden. Het *'more for more'* principe dat als reactie op de Arabische Lente wordt ingevoerd, speelt hier een cruciale rol. Een soort post-

kolonialistische aanpak die de drang naar meer macht amplificeert in een minder welvarende regio. In een toespraak voor het Europees Parlement beschreef toenmalig Hoge Vertegenwoordiger van de Unie voor Buitenlandse Zaken en Veiligheidsbeleid, Catherine Ashton, de leidende principes voor het antwoord van de EU op de Arabische Lente: “Over het algemeen is er een op stimulans gebaseerde aanpak nodig. Hierbij nemen we de filosofie van het *‘more for more-principe’* als leidraad. We bepalen niet de resultaten, maar zorgen voor de ondersteuning van het pluralisme, verantwoordelijkheid, diepe democratie en gedeelde welvaart” (Ashton, 2011, p. 2). In dit raamwerk introduceert de EU haar politieke conditionaliteit, een *‘more for more approach’*: “een op stimulans gebaseerde aanpak op basis van differentiatie: diegene die hervormingen verder en sneller bestendigen, kunnen rekenen op meer steun van de EU” (Ashton, 2011, p. 5; European Commission, 2013; Bassotti, 2017).

De Europese Commissie (2013) stelde dat EU-steun om duurzame economische groei te stimuleren daarom noodzakelijk en onlosmakelijk wordt geacht voor de bevordering van democratische instellingen. De sociale cohesie van de MONA-landen die transitie ondergaan, wordt ondermijnd door nieuwe vormen van interne politieke polarisatie, maar ook door een verslechterende economische situatie (European Commission, 2013). Niet alleen klassiek islamitische partijen traden op de voorgrond, ook extreme islamitische actoren benutten de sociale grieven die mede door de EU gecreëerd werden. Met deze uitspraak wil ik stellen dat de internationale druk via allerhande beleidsinstrumenten, niet de beoogde gevolgen met zich meebrengt en daardoor schadelijk kan zijn voor de politieke stabiliteit in de MONA-regio. Enerzijds zorgde de neoliberale druk op de regimes voor te kunstmatige economische structuren die resulteerden in hoge toename van ongelijkheid. Dit leidde tot de opmars van ongewenste radicale actoren die ondergronds hun momentum afwachtten. Anderzijds werd het promoten van de democratie na de Arabische Lente nefast voor de duurzame relatie van de EU met de MONA-landen. De revolutie en de democratiseringsprocessen openden de doos van Pandora waardoor alle actoren van het politieke spectrum een bühne kregen om hun ideeën te verkondigen. (Kosebalaban, 2005; Pace, 2011; Al-Anani, 2012).

De opkomst van politiek islamitische actoren komt voort uit een culturele reactie op de moderniteit of westers imperialisme en wordt gefaciliteerd door een steeds zwakker wordende staat in het tijdperk van globalisering (Hashemi, 2013). De MONA-regio wordt door de globalisering uit evenwicht gebracht. Sociale wetenschappers hebben eind twintigste eeuw al lang een diep verband erkend tussen de opkomst van particularistische ideeën, doctrines en groepen en de toenemende globaliteit van onze planeet (Hashemi, 2013). Gestoeld op fundamentele verschuivingen in de technologie van het mediatijdperk tot het informatietijdperk, heeft globalisering het bewustzijn onder voorheen gesegmenteerde en geïsoleerde bevolkingsgroepen sterk vergroot (Huntington, 1993; Hashemi, 2013). Het begrip identiteit is immers relationeel. Individuen en groepen definiëren zichzelf in relatie tot andere individuen en groepen in de samenleving (Fukuyama, 2018). De opkomst van etnisch-religieus nationalisme aan het eind van de twintigste eeuw is een directe reactie op de toenemende politieke, economische en culturele onderlinge afhankelijkheid van onze wereld (Hashemi, 2013). Kortom,

globalisering is de oorzaak van de opkomst van particularistische identiteiten. Post-Arabische samenlevingen worden diep getroffen door dit fenomeen van identiteitspolitiek met als gevolg dat dit het proces van toekomstige overgangen naar democratie kan bemoeilijken.

De integratie van neoliberalisme als overheersende politieke economische ideologie vermindert de economische capaciteit van de staat en haar sociale voorzieningen (Gilbert, 2013). Het effect van deze koerswijziging is een evenredige vermindering van de legitimering van de staat. Nationale bevolkingsgroepen beschouwen de staat als onbekwaam of recalcitrant om aan hun protectionistische eisen tegemoet te komen die voorheen werden uitgewisseld voor de legitieme steun van het volk (Radice, 2008). Enerzijds wordt de Europese Unie aanzien als norm entrepreneur met de intentie een *'force for good'* te symboliseren. Via socialisering in haar politieke dialoog en politieke conditionaliteit in het ENB, tracht de EU haar waarden over te hevelen naar de regio Noord-Afrika. Anderzijds wordt de norm entrepreneur gezien als indringer door haar westerse normen door te drijven op de bestaande regeringsstructuren. Dit terwijl politieke islam en Europese normen en waarden vaak totaal haaks op elkaar staan. Het eerste berust op totale sociale rechtvaardigheid bepaald door hun religie, het andere betreft meer vrijheid voor het individueel handelen. De vraag is dan ook of de Europese Unie hun zelfbeeld als norm entrepreneur en de algemene consensus rond deze normen niet moet wijzigen ten aanzien van regio's waar een verschillende politieke cultuur heerst. Het voorbeeld bij uitstek is politieke islam, een ideologie die zowel op het Europese als het Amerikaanse continent geen vaste voet aan grond krijgt.

Zoals vermeld in sectie (1.1.) is het Europese project het antwoord op haar eigen falen aan het begin van de 20ste eeuw. In de 21ste eeuw ziet Europa zich niet meer als alternatief voor zichzelf maar eerder als alternatief voor de andere. Het neoliberalisme is in de huid van menig politieke leiders van de Europese lidstaten gekropen en dat vertaalde zich ook op het niveau van de Europese Unie. Een algemene consensus construeerde zich bij de Europese Commissie om het neoliberaal geïnspireerde "more for more" principe in te zetten in de MONA-regio. Het verhaal van *'othering'* zet zich dus door bij de zuidelijke partnerlanden, waarbij het foucaultiaans neoliberalistische 'regime of truth' wordt doorgedrukt via de normatieve macht van de Europese Unie (Diez, 2004; Pace, 2009; Akçali, 2016).

Om de evolutie naar het Europees normatief model te verklaren moet worden begrepen hoe en waarom dit komt. De EU onderscheidt zich namelijk van internationale actoren door de normatieve druk die het uitoefent via het ENB en andere beleidsinstrumenten op de naburige landen. Sinds 2011 richt ENB zich sterker op de bevordering van een goed verankerde, duurzame democratie en inclusieve economische ontwikkeling in de MONA-regio. Echter staan de krijtlijnen van de grootste politieke ideologie in de MONA-regio, namelijk politieke islam, vaak haaks op de (neo)liberale idealen die de EU hanteert en het westen als normaal beschouwt. De uitvoering van de casusstudies, Tunesië en Egypte, is niet met de intentie gemaakt om te functioneren als allesomvattende kritiek op het beleid van de EU de voorbije jaren. Wel komt mijn onderzoek voort uit de observatie dat er

politiek ideologische verschuivingen plaatsvinden binnen de politieke islam. De vraag die vaak opkomt is dan ‘evolueerden deze verschuivingen naar het Europees normatief model?’ Op die manier haakt deze masterproef ook in op de literatuur omtrent ‘*decentring EU foreign policy*’. In de afgelopen jaren hebben steeds meer academici gewezen op het buitensporig eurocentrische perspectief van bestaand onderzoek naar het buitenlands beleid van de EU, waardoor de relevantie van de wetenschap over dit onderwerp wordt ondermijnd (Lucarelli, 2014; Keuleers, Fonck, & Keukeleire, 2016; Adriaensen, Smeets, & Reykers, 2013).

Sinds de oprichting van het ENB beschikt de EU over instrumenten om invloed te verwerven bij haar naburige landen. Vooral het beleid met haar zuidelijke partnerlanden stuitte op heel wat kritiek. Europese normen en waarden worden namelijk via politieke dialoog gesocialiseerd en via politieke conditionaliteit opgedrongen in de MONA-regio. De EU tracht zo haar potentieel als normentrepreneur te verwezenlijken. Binnen de cluster van Europese normen en waarden zitten neoliberale ambities vervat die globalisering opdrijven. Neoliberale constructies die de voormalige autoritaire regimes toepasten bleken al snel te kunstmatig en onomkeerbaar. Uiteindelijk steeg de sociale ongelijkheid aanzienlijk wat leidde tot de Arabische Revolutie. In dit onderzoek worden twee belangrijke Europese beginselen van dichterbij bekeken: democratie en economisch liberalisme. Democratie wordt gedefinieerd volgens Manners (2008). Economisch liberalisme daarentegen wordt ingevuld door Damro (2012) en Rosamond (2014) als kritiek op de normatieve ethische beginselen die Manners beschrijft. Onderstaande hypothesen geven al kort weer waar mogelijke verschuivingen bij politieke islam zich bevinden:

Ten eerste legde de EU na de revolutie meer nadruk op het promoten van democratie in de MONA-regio. Niet alleen leidden de opstanden tot de val van autoritaire seculaire regimes, ze maakten ook de weg vrij voor een meer prominente publieke aanwezigheid van islamitische protagonisten in Noord-Afrika en de opkomst van islamitisch gedomineerde parlementaire meerderheden en regeringen zoals in Egypte en Tunesië. (Voltolini & Colombo, 2017) Binnen de EU en de lokale bevolking heerst er grote nervositeit dat extremisten, in deze context voornamelijk salafisten, het momentum en de kracht van de revolutie stelen met als doel de oprichting van hun islamitisch kalifaat. (Vranckx, 2012) Dit is reeds gebeurd in Libië en Syrië waar de val van de regimes een interne cultuurstrijd tussen allerlei etniciteiten teweegbracht. Bovendien, wanneer de gewelddadige conflicten positief ten einde worden gebracht en de oprichting van een democratie kan aanvangen, blijft een van de grootste angsten van de EU dat beginnende democratische processen openingen zullen creëren voor niet-democratische actoren om nieuwe niet-democratische regimes te vestigen, of voor oude regimes om zich opnieuw in nieuwe vormen te vestigen (Schwedler, 2013). Maar eenmaal de democratiseringsprocessen aanvatten maakten enkele islamitische partijen rechtsomkeer en droegen bij tot de consolidatie van de democratie. Toen deze partijen integreerden in de regering kwamen ze tot de conclusie dat hun radicale ambitieuze ideeën moesten plaatsmaken voor meer gemodereerde standpunten. De inclusie-moderatietheorie van Cavatorta & Merone (zie sectie 1.1.) wijst dit uit (Cavatorta & Merone, 2013; Brichs,

2017). De geleidelijke integratie van islamitische partijen in het politieke systeem dwingen hen om een compromis te sluiten met hun oorspronkelijke extreme opvattingen. Alleen zo kunnen ze concurreren in een pluralistische omgeving waar gedeelde regels moeten worden ontworpen en waar de beperkingen van deelname een herziening van strikt ideologische posities afdwingen om toch enkele partijstandpunten door de besluitvorming te krijgen (Cavatorta & Merone, 2013).

Ten tweede, verbonden met de eerste stelling, de relatie tussen de staat en de samenleving in Noord-Afrika is sterk beïnvloed door de dynamiek rond collectieve identiteiten in de nasleep van de Arabische opstanden en door andere binnenlandse en regionale versterkende ontwikkelingen, zoals de mislukte poging tot staatsgreep in Turkije of de gevolgen van het Syrische conflict (Colombo, Campelli, Caruso, & Del Sarto, 2018). Ook bracht globalisering ideationele fragmentaties bij de islam in de MONA-regio teweeg: de discussie tussen sjiïeten, soennieten en salafisten raakten vaak verhit. De focus bij politieke bewegingen en partijen werd gelegd op identiteitspolitiek om zich te onderscheiden (Hashemi, 2013; Al-Anani, 2016). Wat vroeger een homogeen geheel van ideeën was, is nu gefragmenteerd tot verschillende vormen van politiek bedrijven onder de noemer islam (Al-Anani, 2012). Vooral salafistische bewegingen zorgen voor polarisatie in Egypte en Tunesië (Kirkpatrick, 2011). Vroeger waren islamitische partijen hoofdzakelijk bezig met het brengen van hun geweldloze religieuze boodschap aan de bevolking (Hashemi, 2013). Nu zorgt identiteitspolitiek voor verdeeldheid onder de bevolking die de legitimiteit van islamitische partijen ook schade berokkent.

De derde hypothese richt zich meer op het economisch liberalisme. Zoals eerder vermeld in hoofdstuk (1.2.) heeft het neoliberalistische bolwerk van de EU, het ENB, een enorme impact gehad op de staatstructuur en het economisch beleid in de MONA-regio. Opmerkelijk is dat de fundamentele regeringsstructuren grotendeels ongewijzigd zijn gebleven ondanks de nieuwe verkozen elite, het gevolg van de zogezegde passieve revolutie à la Gramsci. Het resultaat van een lang proces van die passieve revolutie is de gematigde islam. Hierbij werden de vroegere radicalen en hun volgelingen in de plooi van het neoliberalisme, het secularisme en de westerse overheersing gebracht (Dalacoura, 2016). Die politiek islamitische partijen, zoals het Moslimbroederschap en de Ennahda-beweging, accepteerden de status quo van de vroegere regeringsstructuren en pasten tijdens hun regeerperiode vooral een soort van vroom neoliberalisme toe. Deze vorm van neoliberalisme is zowel het product als de producent van bijzonder politiek-economische regelingen tussen de staat, de particuliere sector en individuen (Atia, 2013). In Egypte en Tunesië creëerde de neoliberale autoritaire politiestaat de belangrijkste context waarbinnen het vroom neoliberalisme kon floreren. Te midden van een vervallen verzorgingsstaat en een neoliberale economie, speelde de islamitische liefdadigheid een enorme economische rol: de armen helpen in het voorzien van hun basisbehoeften en de rijken in staat te stellen hun geld te zuiveren (Atia, 2013). Islamitische liefdadigheidsinstellingen speelden deze rol als reactie op staatsinterventies die zowel islamisten als armen marginaliseerden (Atia, 2012).

3. Literatuurstudie

De kern van deze literatuurstudie bestaat uit de voornaamste argumenten die in de wetenschappelijke literatuur te vinden zijn. Beginnen doen we met conceptualisering van de kernbegrippen ‘politieke islam’ en ‘Europese Unie als normatieve macht’. Een degelijke kennis over deze begrippen zal ons helpen op een gerichte manier te kunnen kijken naar de empirie.

3.1. Basisconcepten

3.1.1. Politieke islam

De studie over politieke islam heeft nog maar recent een vooraanstaande plaats genomen binnen de politieke wetenschappen. Sinds de Arabische revoluties in de MONA-regio staat het vooraan op de intellectuele agenda. De termen islamisme en politieke islam worden over het algemeen door elkaar gebruikt. Ze worden overal gebruikt in plaats van een aantal andere termen zoals fundamentalisme en fundamentalistische bewegingen. De termen worden hier gebruikt om een bepaald soort denkwijze en praktijk aan te duiden die gericht is op de islamisering van het beleid, economie en samenleving (Sadiki, 2018). Het is heel moeilijk om een geschikte definitie te vormen over politieke islam omdat het een heel breed spectrum van opvattingen omvat die dan ook op hun beurt ambivalent zijn. Politieke islam, a posteriori, beschikt over vele identiteiten en gedaanten, maar hier beperken we ons, wegens plaatsgebrek, tot een beknopte weergave van de wetenschappelijke literatuur. De essentialistische benadering domineerde decennia lang het gebied van islamitische studies. Het belangrijkste uitgangspunt van deze benadering is dat de opkomst van islamitische bewegingen de spanning weerspiegelt tussen islam en moderniteit. Voorstanders Tibi (2012) & Bayat (2010) van deze benadering stellen dat de opkomst van islamitische bewegingen slechts een reactie is op het onvermogen van moslimsamenlevingen om moderniteit en democratie te verzoenen met hun culturen en tradities (Al-Anani, 2016; Bayat, 2010; Tibi, 2012).

Politieke islam vertegenwoordigt één van vele intellectuele en politieke manifestaties in de wisselwerking tussen religie en politiek naast onder meer het calvinisme in Nederland en het shintoïsme in Japan tot vlak na WOII (Ayubi, 1991; Göle, 2002). Sinds de aanslagen van 9/11 circuleren er drie opvattingen ten aanzien van politieke islam die de debatten beïnvloeden op het westelijk halfrond. De eerste veronderstelt dat politieke islam net als de religie islam monolithisch is: een gesloten blok, statisch en niet in staat tot aanpassing aan nieuwe eigentijdse situaties (Ayoob, 2004; Voltolini & Colombo, 2017). Ten tweede dat politieke islam een inherente drang naar geweld bevat. Ten slotte dat de mix van religie en politiek enkel uniek is bij de islam (Ayoob, 2004). Als we een universele definitie zouden hanteren dan refereert politieke islam naar een interpretatie van de islam die dient als basis voor politieke identiteit en actie. Meer specifiek, het verwijst naar bewegingen die de moderne politieke mobilisatie vertegenwoordigen in de naam van Allah. Het is een symptomatisch effect van een wijder 20ste -eeuwse ontwikkeling dat vaak omschreven wordt als ‘de islamitische wederopstanding’ waarin

moslims wereldwijd zoeken naar het intensiveren van hun inzicht en loyaliteit tegenover hun religie (Voll & Sonn, 2014).

Guilian Denoex ontwierp in *The forgotten swamp: navigating political islam* een meer analytische definitie over politieke islam. Volgens hem is het islamisme een vorm van instrumentalisering van de islam door individuen, groepen en organisaties die politieke doelstellingen nastreven. Het verschaft politieke antwoorden op maatschappelijke uitdagingen door zich een toekomst in te beelden met fundamenten die berusten op gerecupereerde en heruitgevonden concepten van de islamitische traditie (Denoex, 2002). Al-Anani (2012) maakt een onderscheid tussen twee soorten islamisten. De formele verwijst naar islamitische partijen, bewegingen en organisaties die als enige islamisme, decennialang, vertegenwoordigden voor de Arabische Lente. Informele islamisten daarentegen zijn niet officieel aangesloten bij een van de islamitische bewegingen of verenigingen. Ze aspireren ook niet om hun eigen partijen of organisaties op te richten. Ironisch genoeg willen ze zich niet aansluiten bij de nieuwe islamitische partijen die sinds de Arabische opstand tot stand zijn gekomen. De informele islamisten zijn dus vrij van organisatorische en hiërarchische lasten (Al-Anani, 2012). Ze zijn sterk afhankelijk van sociale netwerken, verwantschap, vriendschapsbanden en nieuwe technologie om hun ideologie te verspreiden en hun invloed te vergroten (Al-Anani, 2012). Ze hebben volgers uit verschillende sociale lagen; stedelijk en landelijk, arm en rijk, scholen en universiteiten, enz.

Islamisten zijn niet alleen machtszoekers, het zijn ook identiteitsmakers. Ze proberen maatschappelijke waarden en normen te islamiseren. Hun collectieve actie heeft tot doel de identiteit en het wereldbeeld van individuen te hervormen (Al-Anani, 2016). Daarom is de vraag, hoe islamisten de identiteit van individuen vormen, cruciaal. Identiteit is niet iets gegeven, het is eerder een geconstrueerd concept dat het gevoel weergeeft aan individuen om tot een bepaalde familie, groep, stam of religie te behoren. Identiteit is daarom het bijproduct van een ingewikkeld, dynamisch proces van het construeren van betekenissen in het dagelijks leven (Al-Anani, 2016).

Onderzoek wijst uit dat er twee divergerende soorten politieke cultuur bestaan in de wetenschappelijke literatuur met betrekking tot dit thema (Emerson & Youngs et al., 2007; Teti & Gervasio, 2011; Lo, 2019). Aan de ene kant het islamitische streven naar rechtvaardigheid (*sharia*) m.a.w. gelijkheid voor alle moslims en aan de andere kant de neoliberale agenda voor het streven naar vrijheid. (Lebl, 2013; Lo, 2019) Een soortgelijk debat werd ooit aangekaart door Alexis de Tocqueville in zijn boek uit 1835 *Over democratie in Amerika*. “One also finds in the human heart a depraved taste for equality, which impels the weak to want to bring the strong down to their level, and which reduces men to preferring equality in servitude to inequality in freedom.” (de Tocqueville, 1835; Lo, 2019) Het islamitisch rechtvaardigheidsproject sluit aan bij het concept “equality in servitude to God” waarbij het neoliberalisme voor “inequality in freedom” zorgt (Lo, 2019).

In de loop van de laatste eeuw, ervaarde de politieke islam drie grote keerpunten. Als eerste was de oprichting van het Moslimbroederschap (MB) door de Egyptische professor Hassan al-Banna in 1928. Het MB was de eerste massabeweging in de Arabische wereld die zocht naar sociale en morele hervormingen. Het tweede keerpunt in de moderne geschiedenis van politieke islam was de Iraanse Revolutie in 1979. Het was de eerste keer sinds de versnippering van het Ottomaanse Rijk in 1924 dat Moslims met politieke doeleinden de hoogste macht konden verwerven met als doel een islamitische staat uit te bouwen. De Iraanse revolutie creëerde een draagvlak voor vele Moslims om de islamitische ideologie over te dragen naar de praktijken in de politiek. De derde en misschien wel meest belangrijke factor voor de ontwikkeling van politieke islam was de Arabische Revolutie. Niet alleen omdat de revolutie islamitische partijen toeliet om democratisch en geweldloos aan de macht te komen, maar eerder voor de gevolgen op de ontwikkeling van de islamitische ideologie en strategie. Islamitische partijen werden gekatapulteerd van de oppositie naar de uitvoerende macht, wat vele risico's en uitdagingen met zich bracht (Al-Anani, 2012). Belangrijke en kritische vragen die we onszelf moeten stellen luiden: Is neoliberalisme compatibel met politieke islam? Zorgt de druk van het normatieve karakter van de EU voor interne fragmentatie bij politieke islam? Waarom zouden islamitische partijen zich aanpassen aan westerse normen en waarden?

Het begrip post-islamisme levert een beter perspectief aan dit onderzoek door de evolutie van politiek islam aan te halen. Het is een theoretisch raamwerk dat zijn oorsprong voornamelijk vindt in de werken van Bayat en Roy, die de term hebben bedacht (Bayat, 2010; Roy, 1992). Roy was misschien te snel en te definitief in het afschrijven van het hele islamitische politieke project als een mislukking. Het progressieve reformistische elan (tweede conceptualisering) dat het islamisme al minstens twee decennia kenmerkt, is een zeer nuttig instrument om het evolutieproces van de politieke islam te begrijpen (Browsers, 2014). Er zijn namelijk twee verschillende, maar onderling samenhangende, conceptualisaties van post-islamisme. In de eerste stelt het post-islamisme dat de politieke ervaring van het islamisme zijn gang had gegaan als een coherent en absoluut ideologisch project om de staatsmacht over te nemen en zowel de politiek als de samenleving te transformeren door religie-geïnspireerde hervorming (Browsers, 2014; Cavatorta & Merone, 2015). De tweede conceptualisering van het post-islamisme ziet politieke islam niet als een totale mislukking. Voor Bayat (2010) is post-islamisme een poging om de onderliggende principes van het islamisme op zijn kop te zetten door de nadruk te leggen op rechten in plaats van plichten, pluraliteit in plaats van een unieke gezaghebbende stem, historiciteit in plaats van vaste geschriften en de toekomst in plaats van het verleden (Browsers, 2014; Cavatorta & Merone, 2015; Bayat, 2010). Socio-economisch gezien combineert post-islamisme vroomheid met openheid, rituelen met individuele vrijheid en liefdadigheid met privébezit (Bayat, 2010).

Dalacoura et al. argumenteren dat de islamitisch ideologische benaderingen zich situeren in een bredere discussie, welke zijn gevarieerd en constant evoluerend richting economie, kapitalisme en sociale rechtvaardigheid, ook wel bekend als '*islam economics*'. De term kan worden gezien als een mix van marxisme en kapitalisme. Deze vorm van economisch

beleid onderstreept het vermogen van islamisten om hun ideologische positie aan te passen aan sociaaleconomische veranderingen (Al-Anani, 2020). Het stelt, a priori, dat het MB en de Ennahda-beweging zich comfortabel voelden met de vorige regeringsstructuren. Ze hadden geen intentie om deze fundamenteel uit te dagen of te transformeren zolang ze tegemoetkwamen aan de eisen van sociale rechtvaardigheid (Dalacoura, 2016). Beide partijen deden dit om te voorkomen dat ze de steun van externe actoren zouden verliezen door een fundamenteel anti-neoliberale standpunt te hanteren. In het algemeen suggereert het onderzoek van Dalacoura dat sommige onderdelen van het bredere fenomeen islamisme, niet als anti-systemische krachten kunnen worden beschouwd (Dalacoura, 2016; Akçali, 2016). Sommige islamisten verkiezen de machtsstrijd boven de strijd van de ideologie. Beleid is primair, ideologie is secundair (Sadiki, 2018). Rached Ghannouchi, partijleider van Ennahda, speelde een belangrijke rol bij de manier waarop de rol van islamisme in de politiek evolueerde zoals later in het onderzoek zal worden weergegeven. Politieke islam heeft als kenmerk om zich minder dynamisch te positioneren tegenover andere ideologieën. Academics beweren dat de islam een diepgaand “cultureel” en “ontologisch” probleem heeft met de moderniteit (Roy, 2012; Tibi, 2012). Ze hebben dus de neiging de islamitische cultuur te identificeren als een rigide cluster van uitdrukkingen en symbolen die de visie van moslims op zichzelf en de ander vormen.

3.1.2. De Europese Unie als normatieve macht

Er wordt vaak beweerd dat de Europese Unie een bijzondere, zo niet unieke, internationale speler is. In tegenstelling tot andere belangrijke actoren is het grotendeels een civiele macht die universele normen bevordert in zijn nabije omgeving en daarbuiten (Manners, 2002; Diez & Pace, 2011). Het concept erkent de normatieve grondslagen van het Europese project en onderzoekt hoe de EU handelt om internationaal aanvaarde normen te (her)vormen. De stelling luidt dat de EU het denkbeeld van externe actoren over ‘normaal’ gedrag moet beïnvloeden bij het streven naar een rechtvaardige wereldorde (Langan, 2012). De algemene perceptie impliceert dat de EU een ‘agent’ van vrede, democratie, duurzame groei en goed bestuur is (Manners, 2008). Het vertegenwoordigt een uniek project dat congruent is met de diepere krachten van modernisering en grensoverschrijdende integratie (Zielonka, 2013). Het draagt bij aan orde, ontwikkeling en samenwerking door institutionele structuren en regels van legitiem gedrag te verspreiden (Fisher Onar & Nicolaidis, 2013; Zielonka, 2013). De EU ziet deze claim op universaliteit bevestigd in de normen die zijn aangenomen door andere internationale organisaties (zoals VN-organen en -instellingen zoals de Internationale Organisatie voor Standaardisatie en Wereldhandelsorganisatie). Niettemin kan dit ‘*EUuniversalisme*’ voornamelijk worden teruggevoerd op het feit dat de EU in staat is geweest om het ‘*first mover*’-voordeel te claimen en het debat vorm te geven in de mondiale normstelling (Zielonka, 2013). Dit terwijl weerstand van de meeste andere landen tegen een dergelijke normatieve benadering voelbaar is geweest (Fisher Onar & Nicolaidis, 2013).

De EU bevordert een reeks normatieve beginselen die binnen het systeem van de Verenigde Naties algemeen erkend worden als universeel toepasbaar. Negen inhoudelijke normatieve beginselen vormen zowel de EU als worden door de EU bevorderd: duurzame vrede, vrijheid, democratie, mensenrechten, de rechtsstaat, gelijkheid, sociale solidariteit, duurzame ontwikkeling en goed bestuur (Manners, 2008). Maar als we de vervaging van de lijnen tussen normatieve en andere kenmerken serieus nemen, dan kunnen we de aandacht vestigen op de grenzen die het concept van Manners stelt aan het normatieve (Parker & Rosamond, 2013; Damro, 2012). In het bijzonder op het feit dat een centraal aspect van het liberale karakter van de EU, het economisch liberale karakter, in het werk van Manners (2008) relatief verwaarloosd is. Dit is verrassend omdat de regulering van een transnationale markt het centrale facet van de EU zowel binnen als buiten vormt (Parker & Rosamond, 2013). Het nobele, normatieve zelfbeeld wordt echter niet altijd erkend door de concurrenten en partners van de EU. Zij zien de EU als een enorme territoriale eenheid met aanzienlijke macht en bronnen. Ze vinden de normatieve agenda van de EU niet voldoende universeel en stellen de motieven achter het beleid van de EU in vraag. De Arabische lente van 2011 heeft een nieuwe mogelijkheid gecreëerd voor de EU om haar wederzijdse relaties te hervormen. Hoewel de EU een passieve waarnemer is geweest in plaats van deelnemer aan de snel evoluerende evenementen in het de MONA-regio, heeft zij niet afgezien van een ambitieus normatief standpunt (Zielonka, 2013).

In de loop van de jaren is in de academische literatuur de rol van het buitenlands beleid in de Mediterrane regio nauwlettend in de gaten gehouden. Er is in het algemeen de nadruk gelegd op de EU als *'value promoter'* en *'region-builder'* in de MONA-regio, twee kwesties die vaak intrinsiek met elkaar verbonden zijn (Pace, 2009; Behr, 2013). Het uitgangspunt van deze literatuur is het paradigma van de EU als *'norm entrepreneur'*. Hierdoor is de EU een unieke internationale actor die vertrekt van een collectieve identiteit, gebaseerd op een set van gemeenschappelijke liberaal-democratische normen en waarden. Hoewel deze normen de interne structuur en het EU-beleid bepalen, zijn ze ook ontwikkeld om de relaties met de buitenwereld vorm te geven (1.1. geopolitieke vorm van *'othering'*). De EU als normatieve macht neigt expliciet te worden afgestemd op een liberaal paradigma op het buitenlands beleid van de EU. Zijn voorstanders, zowel beleidsmakers als academici, suggereren dat, omdat de EU is opgericht als een liberale orde, haar externe optreden is voorbestemd om liberaal in karakter en in uitvoering te zijn (Rosamond, 2014). De EU fungeert met andere woorden meer als constructivistische normenexporteur dan als een realistische projector (Pace, 2009; Behr, 2013). De EU treedt niet op als een slimme verdediger van regionale stabiliteit, noch als een vastberaden promotor van de liberale democratie. Eerder vertegenwoordigt het buitenlands beleid van de EU een *'sliding scale'* tussen die twee polen die zich flexibel en pragmatisch aan de perceptie van regionale ontwikkelingen en actoren kan aanpassen (Pace, 2009; Behr, 2013). EU-ambtenaren lijken ervan overtuigd te zijn dat er zoiets bestaat als een Europees normatief model (Pace, 2009; Behr, 2013). Ze zien het vooral als goed (zo niet superieur) en exporteerbaar naar verschillende instellingen. Bovendien benadrukken EU-leiders

altijd dat hun normenpromotiebeleid beantwoordt aan de Arabische eisen. Wat we hier natuurlijk kritisch analyseren.

Een interessant foucaultiaanse invalshoek met betrekking tot de EU als normatieve macht is de invloed van het neoliberalisme als leidraad voor het socio-economische beleid. Ook de Europese Unie is niet gevrijwaard gebleven van de Washington-consensus eind jaren 80. In de Euro-Amerikaanse context wordt liberalisme over het algemeen als vanzelfsprekend en goed beschouwd in het hele politieke spectrum, en de volledige emancipatie van het individu wordt beschouwd als de top van de moderniteit (Zielonka, 2013). Hoewel het neoliberalisme eerst en vooral een ideologische en theoretische agenda is voor een geherstructureerde kapitalistische economie en sociaal systeem, is het project afhankelijk van materiële krachten en instellingen om verwachtingen en normen vorm te geven, zodat ze beter reageren op marktprikkels (Hermann, 2007; Gilbert, 2013). Het is belangrijk op te merken dat het neoliberalisme van meet af aan een transnationaal project was in tegenstelling tot de nationaal georiënteerde Keynesiaanse projecten uit de naoorlogse periode, of de visie van Delors op een sociaaldemocratisch Europa (Hermann, 2007). Binnen de brede reeks ideeën die normaal gesproken neoliberal worden genoemd, zijn er uiteraard een aantal standpunten over en benaderingen van de kernvraagstukken van economisch beleid, het bestuur in de publieke sector en het marktbeheer (Rodrik, 2017). Elk van deze is op zijn beurt mogelijk compatibel met een waaier van benaderingen van sociaal beleid, culturele praktijken en openbaar bestuur. Het neoliberalisme bepleit vanaf het begin een programma van doelbewust ingrijpen door de overheid om bepaalde vormen van ondernemend, competitief en commercieel gedrag bij haar burgers aan te moedigen (Gilbert, 2013). Uiteindelijk pleiten ze voor het beheer van bevolkingsgroepen met als doel het cultiveren van het type individualistische, competitief, wervend en ondernemend gedrag waarvan de liberale traditie historisch wordt aangenomen dat het de natuurlijke toestand van de geciviliseerde mensheid, niet vervormd door overheidsingrijpen (Hermann, 2007; Gilbert, 2013). Volgens neoliberalen is dit deels omdat een bepaalde gebruikelijke neiging tot collectivisme, indien ongecontroleerd, commerciële producenten, werknemers, dienstverleners, managers en overheidsfunctionarissen ertoe zal brengen alleen in hun eigen bedrijfsbelangen te handelen (Gilbert, 2013). Ook dergelijke zelfzucht is slechts een uitdrukking van een nog meer basale neiging tot competitief en uniek zelfgericht gedrag als het centrale gebeuren van het sociale leven van de mens (Gilbert, 2013).

Het identificeren van neoliberalisme als een brede ideologie, zelfs wanneer de samenstellende elementen ervan zich niet herkennen, is zeer moeilijk maar in dit geval zeker gerechtvaardigd door ten minste twee sleutelfactoren. Een daarvan is de pure regelmaat en gelijkenissen van de basiselementen van het neoliberale beleid over de hele wereld: privatisering van openbare middelen, inkrimping en centralisatie van democratische instellingen, deregulering van arbeidsmarkten, verlaging van progressieve belastingen, beperkingen op de arbeidsorganisatie, deregulering van de arbeidsmarkt, actieve aanmoediging van concurrerende en ondernemingsvormen van relaties in de publieke en commerciële sector (Gilbert, 2013). De andere is de reeks belangrijke

culturele fenomenen die politici trachten te delen om de basisveronderstellingen van het neoliberale denken en de sociale doelstellingen op lange termijn van het neoliberale beleid te reproduceren (Gilbert, 2013). Vooral dat laatste heeft een plaats verworven in de normatieve macht van de Europese Unie.

De neoliberale bestuursstijl contrasteert ook de welvaartstaat vanuit het culturele oogpunt. Een culturele hervorming is noodzakelijk, indien men de normen en waarden van de markt en de toekomstige gedragsvormen die ervan afleiden, wil implementeren, inclusief de instellingen en instrumenten van de overheid zelf (Dean, 2010; Akçali, 2016). De roep om neoliberalisme is dus zeker ook cultureel omdat het waarom van de waarden en regels van zijn gedrag is ontwikkeld in de loop van de evolutie van spontane sociale ordes (Sandal & Fox, 2013; Akçali, 2016). Religie, als mentaal kaderwerk, heeft volgens hun logica een bepalend effect op wat acceptabel is en wat niet acceptabel is bij menselijke interacties (Akçali, 2016). Zulke normen kunnen de basis van de economie en politiek vormen. Eenvoudig gezegd erkennen neoliberalen dat moraliteit gedrag beïnvloedt. Hierdoor kan het ethos van het neoliberalisme tegelijk conservatief en radicaal zijn: het is conservatief in zijn heropleving en herstel van de waarden en bijbehorende gedragsregels, vooral die van de markt. Het is alsook radicaal omdat, door het proces van duplicatie vermenigvuldigen en vertakken deze waarden en regels in steeds nieuwe sferen, inclusief zijn eigen instrumenten en agentschappen (Dean, 2010; Akçali, 2016).

3.1.2.1. Economisch liberalisme

Het economisch liberalisme moet natuurlijk niet als een eenvormige begrip worden behandeld. Zoals later in dit stuk wordt opgemerkt, zijn er verschillende varianten van economisch liberalisme en het onderscheid daartussen is belangrijk. De geschiedenis van het economisch liberalisme van de EU is een delicate evenwichtsoefening tussen deze variëteiten (bijvoorbeeld ordo-liberalisme versus neoliberalisme), die heel verschillende rekeningen van de markt en de rol van de overheid daarin dragen (Harvey, 2005; Peck, 2010; Peck, 2008; Crouch, 2011; Harcourt, 2011; Bonefeld, 2012; Rosamond, 2014). In deze paragraaf wordt het economisch (neo)liberalisme, die de EU promoot in Noord-Afrika, omschreven. Het dominante idee van economisch liberalisme gaat over de normatieve validiteit van marktorde (Rosamond, 2014). Markten, die vaak van nature consistent zijn, worden beschouwd als de meest effectieve instrumenten voor een efficiënte toewijzing van middelen en de daaruit voortvloeiende bevordering van het menselijk welzijn (Rosamond, 2014). De juiste taak van de overheid wordt dus beperkt om ervoor te zorgen dat marktorders worden gecreëerd en gehandhaafd. Het economisch liberalisme van de EU wordt geuit door vrijhandelsakkoorden te sluiten met landen in Noord-Afrika. De Europese Commissie dringt er op aan dat Noord-Afrikaanse staten de toegang tot wederzijdse handel accepteren, wat verdere liberalisering van de Noord-Afrikaanse economieën inhoudt. Dit begon in het kader van het Euro-Mediterraans Partnerschap (proces van Barcelona), maar werd versterkt door het streven van de EU naar diepe en alomvattende vrijhandelsovereenkomsten (DCFTA's) met Marokko, Tunesië en Egypte na de Arabische lente (European Commission, 2014; Langan, 2015).

De DCFTA's zullen met deze Noord-Afrikaanse staten worden gepionierd en zouden verder hun binnenlandse tariefregelingen liberaliseren met betrekking tot Europese producten (Langan, 2015). Dit zou worden gedaan om de huidige toegang van de Noord-Afrikaanse landen tot de markten van de EU-28 te waarborgen.

3.1.2.2. Consensuele democratie

Consensuele democratie is toegepast bij de meerderheid van de EU-lidstaten. Het omvat proportionele vertegenwoordiging (PR) kiesstelsels, coalitieregeringen en machtsdeling tussen partijen. Evenzo is de EU zelf een consensuele vorm van staatsbestel, met PR en machtsdeling in het Europees Parlement, niet-majoritaire stemming (stemming met gekwalificeerde meerderheid of unanimitéit) in de Raad, en machtsdeling tussen alle lidstaten. De EU heeft het model van de consensuele democratie gestimuleerd in Centraal- en Oost-Europa als onderdeel van de overgangs- en toetredingsprocessen (Manners, 2008). Dandashley argumenteert dat terwijl de normatieve elementen van de Europese democratie aanpak grotendeels door Europese instellingen zijn vervaardigd, wordt de toepassing van de Europese programma's door de interactie van de EU met lokale actoren vormgegeven. Deze wisselwerking van actoren laat de EU toe een meer gedifferentieerde aanpak tegenover Noord-Afrika te volgen. De EU ontvouwt op een andere manier haar materiële en niet-materiële middelen om democratie te promoten. (Dandashly, 2018) Bovendien moet de inclusieve democratie vermijden dat gemeenschappen worden vervreemd. Hierdoor wordt een basis van veiligheid gecreëerd. (European Commission, 2006) Conflictpreventie heeft dus een nieuwe dimensie toegevoegd aan het beleid. De EU houdt rekening met conflictpreventie bij het betrekken van het maatschappelijk middenveld en bij de ontwikkeling van een democratiepromotie strategie. Het is merkwaardig dat in het Westen democratie vaak met (neo)liberalistische kenmerken wordt geassocieerd. Via het ENB poogde de EU om het onmogelijke waar te maken door te handelen binnen het neoliberal paradigm. De EU trachtte stapsgewijs bilateraal en multilateraal samen te werken op staatsniveau met autoritaire leiders om Noord-Afrikaanse economieën te liberaliseren. (Youngs, 2002; Hanau Santini & Hassan, 2012) De beslissing om economische relaties in het centrum van het democratiseringsproces te plaatsen deed ze met de bedoeling om een stabiel proces van modernisering over generaties te ontketenen.

4. Onderzoeksdesign

De resultaten van deze masterproef worden afgeleid uit empirisch onderzoek naar de mogelijke politiek ideologische verschuivingen binnen de politieke islam in Noord-Afrikaanse landen waarbij de vraag wordt gesteld of deze evolueerde richting het Europees normatief model. Een kwalitatieve directe inhoudsanalyse lijkt ons voor dit onderzoek het meest aangewezen, in navolging van eerder onderzoek naar de kern van politieke islam en de normatieve werking van de EU, die we in de literatuurstudie belicht hebben (Manners, 2002; Al-Anani, 2012; Zielonka, 2013; Lo, 2019). De kern van deze kwalitatieve analyse is een casusstudie over Tunesië en Egypte dat is ontwikkeld in een vergelijkend opzet. Het doel van deze gerichte benadering van de inhoudsanalyse is het valideren of conceptueel uitbreiden van een theoretisch kader of theorie.

De bedoeling is om op twee normatieve principes te focussen: consensuele democratie (Manners, 2008) en economisch liberalisme (Rosamond, 2014). Die worden uitgewerkt in de twee casusstudies. Voor de eerste casusstudie nemen we Tunesië. Het voorbeeld bij uitstek is de Ennahda-beweging die zich goed geprofileerd heeft in de democratische verkiezingen van 2011. Voor de tweede casusstudie nemen we Egypte. Het Moslimbroederschap is het meest geschikt voor dit onderzoek. De partij vormde de inspiratie voor het oprichten van religieuze partijen, vooral islamitische, in Noord-Afrika van *Front Islamique du Salut* in Algerije tot de Ennahda-beweging in Tunesië. De studie rond het MB in Egypte zou dus een beter begrip generen voor de politieke tendensen in de regio Noord-Afrika.

De verantwoording van deze twee casusstudies komt voor uit de toenemende omvang van deze partijen na de Arabische opstanden. Het leidde tot een massabeweging in de Arabische wereld die zocht naar economische, sociale en morele hervormingen. Demonstranten namen de macht niet over, integendeel ze probeerden het zelfs niet. In plaats daarvan waren ze bereid een nieuwe politieke scène te creëren. De Egyptische en Tunesische verkiezingen legden de islamitische partijen geen windeieren. Met diepe wortels in de samenleving, genietend van een legitimiteit die wordt verleend door een geschiedenis van decennialang politiek oppositie voeren en het verdedigen van conservatieve en religieuze waarden die door het grootste deel van de bevolking worden gedeeld, konden het Egyptische MB en de Tunesische Ennahda-partij stemmen sprokkelen van ver buiten hun respectieve hardcore bases omdat ze zich opstelden als geloofwaardige regeringspartijen (Roy, 2012).

Een belangrijk gegeven is dat we de rol van de EU in de regio Noord-Afrika niet mogen overschatten. Er spelen meerdere internationale actoren mee die ook hun invloed hebben gehad op de opkomst van islamitische partijen en hun politieke identiteit.

4.1. Afbakening onderzoek in tijd en ruimte

In het kader van deze masterproef wordt de periode belicht vanaf het begin van de Arabische Lente tot de nasleep van deze revolutie, rond 2014. Vanaf de legalisatie van de Ennahda en het MB tot de stopzetting van hun eerste regeringsdeelname, bij MB 2013 en Ennahda 2014. Deze keuze werd gemaakt omdat de politiek niet statisch is maar inspeelt

op de maatschappij van het moment. Waar Ennahda of MB vroeger veel conservatievere en rechtser ideeën had dient men dit in zijn toenmalige context te zien. Het is echter onvermijdelijk dat er op sommige momenten gesproken wordt over voorgaand beleid binnen de twee cases. Dit gebeurt evenwel slechts in de mate waarin dit noodzakelijk is.

4.2. Het onderzoeksopzet

Het is praktisch onmogelijk om een uniform antwoord te formuleren omdat de precieze invulling van politieke islam afhangt van de religieuze context waarin ze aarden. Zo zijn er verschillende interpretaties van islam die bevolkingsgroepen in de praktijk uitoefenen (Huntington, 1993; Holslag, 2014). Het is doorheen de tijd gebleken dat een *'one size fits it all'* model, zoals het ENB oorspronkelijk voorzien had, niet compatibel is voor alle landen. Deze paper tracht een aanzet tot een antwoord te formuleren. Als focus heb ik dan ook voor deze onderzoeksvraag gekozen: **Zijn er politiek ideologische verschuivingen waar te nemen bij de politiek islamitische partijen in Noord-Afrika na de Arabische Lente? Zo ja, welke? En evolueerden deze verschuivingen richting het Europees normatief model dat de EU in Noord-Afrika promoot?**

Eerst werd in de probleemstelling (hoofdstuk 2) uitvoerig beschreven welke paradoxen dit onderzoek aan het licht brengt. Hier duiken een aantal contradicties op die een probleem vormen voor de geloofwaardigheid van de EU als *'norm promotor'* en de politieke islam in het algemeen. De masterproef werd door een literatuurstudie (hoofdstuk 3) over de basisconcepten omtrent de onderzoeksvraag geschraagd: politieke islam en de Europese Unie als normatieve macht. In het onderzoeksdesign (hoofdstuk 4) wordt de methodologie besproken. Hoofdstuk (5) zal zorgen voor een contextualisering van het onderzoeksonderwerp bij de gekozen casusstudies. In het hoofdstuk empirisch onderzoek (hoofdstuk 6 en 7) gaat de masterproef via een directe inhoudsanalyse de onderzoeksvraag analyseren, meer bepaald welke verschuivingen er zich plaatsvinden binnen de politieke islam in Tunesië en Egypte. En zo ja verschuiven die meer naar het Europees normatief model die de EU ambieert in die regio? Het empirisch onderzoek per land wordt opgedeeld in twee hoofdstukken, democratie en economisch liberalisme. In het bijzonder wordt in elk hoofdstuk onderzocht welke soort democratie of economisch liberalisme de EU promoot bij het land in kwestie. Het volledig onderzoek wordt gefocust op de Tunesische Ennahda en het Egyptische Moslimbroederschap om te bespreken hoe de ervaring van de overgangspolitiek, met haar onvermijdelijke uitvloeisel van compromissen en coalitievorming, de interne ideologische debatten van de partij heeft gevormd. Uiteindelijk wordt de vergelijking gemaakt met het Europees normatief model, zowel bij democratie als economisch liberalisme, door na te gaan op welke vlakken deze overeenkomen of verschillen. De masterproef zal afsluiten met een concluderend hoofdstuk (8) waarin uitvoerig wordt beschreven op welke vlakken de politieke islam in de MONA-regio zich heeft geacommodeerd aan het normatieve model van de EU en welke verschillen zich manifesteren tussen Tunesië en Egypte.

Ten slotte wil ik mijn persoonlijke rol als onderzoeker nog eens vermelden. Het is niet altijd gemakkelijk om volledige neutraliteit te garanderen wanneer je politiek referentiekader in België of EU ligt. Objectiviteit in zijn pure vorm is nooit haalbaar in

de politieke wetenschappen. Zo is de keuze van het onderwerp en de keuze waarom je de ene bron wel gebruikt en de andere niet op zich al een subjectief gegeven. Toch hoop ik een vrij objectieve en relevante bijdrage binnen dit onderzoeksveld te kunnen leveren.

5. Contextualisering van de casusstudies: Tunesië en Egypte

Aan de hand van een kwalitatieve directe inhoudsanalyse van de literatuur over 2 specifieke casussen proberen we een breder beeld te schetsen over de politiek ideologische verschuivingen binnen de politieke islam in Noord-Afrika. Deze casussen zijn niet per toeval uitgekozen. Na de Arabische Lente zag de EU en andere internationale instellingen mogelijkheden om hun normatief model op te leggen in de MONA-regio.

Tunesië heeft de meest succesvolle poging tot ontwikkeling van democratie en socio-economisch beleid ondergaan. De Ennahda-partij, een islamitische sociale beweging, mocht dan ook meeschrijven aan de eerste Tunesische grondwet in 2011. Sindsdien maakt ze prominent deel uit van de regering en heeft ze meermaals bewezen een partij te zijn die bereid is tot consensus te komen met andere partijen. De Ennahda-beweging was tot 2011 een antidemocratische en onliberale beweging met een op *'tawhid'*-gebaseerde (principe van eenheid) visie op politiek en de samenleving. Ze was vastbesloten om religieuze wetgeving op te leggen op democratische verkiezingsbeslissingen in de jaren zeventig. Daarna is ze geëvolueerd naar het aanvaarden van de procedurele mechanismen van democratie in de context van een pluralistische visie op de samenleving. Academische literatuur over islamitische partijen en extremistische partijen definieert deze verschuiving als moderatie, waarbij de term synoniem is aan acceptatie van het drielook van democratie - mechanismen om bestuurlijke elites, fundamentele liberale rechten en markteconomie te selecteren (Cavatorta & Merone, 2013; Schwedler, 2013).

De tweede casusstudie richt zich op de verschuiving van het MB in Egypte. Na de Arabische Lente werd deze islamitische sociale beweging gekatapulteerd tot de regering, waarbij de partijvoorzitter Morsi tot president werd benoemd in 2012. In de zomer van 2013 kwam er massaal protest tegen zijn bewind. Het leger zette hem, onder aanvoering van de huidige president Abdel Fattah al-Sisi, af. Als sociale beweging heeft de Broederschap een onderscheidende vorm van identiteit opgebouwd die haar en haar leden onderscheidt van andere groepen en haar in staat stelt haar activisme te behouden. Het MB is niet alleen een politieke kracht die naar macht streeft, het is ook een identiteitsmaker die de maatschappelijke normen en individualiteiten als islamitisch wil hervormen. Het is dus sterk betrokken bij de betekenis van constructie en symbolische productie die het wereldbeeld en de perceptie van de leden vormgeven (Al-Anani, 2016).

Deze twee casussen krijgen vorm in een vergelijkend onderzoek waarbij de focus vooral ligt op de twee normatieve principes. Deze principes werden uitgelicht in het hoofdstuk literatuurstudie (3). De verantwoording voor de keuze van deze casusstudies betreft het feit dat beide landen na de Arabische revolutie islamitische partijen aan het politieke bewind hebben gehad, zij het voor korte duur.

6. Empirisch onderzoek: casusstudie Tunesië (1)

Voor de Arabische Lente onderdrukte de autoritaire staat van Ben Ali alle mogelijke vormen van politieke islam, waarbij uiteindelijk de repressieve maatregelen zijn verbreed tot de liberale en seculiere delen van de samenleving die stilzwijgend de politieke eliminatie van islamisten hadden gesteund (Cavatorta & Merone, 2015). Na de Arabische Lente kwam de Ennahda-beweging weer publiek tevoorschijn. Het empirisch onderzoek over Tunesië wordt opgedeeld in twee hoofdstukken, democratie en economisch liberalisme. In het bijzonder wordt hier gefocust op de Tunesische Ennahda om te bespreken hoe de ervaring van de overgangspolitiek, met haar onvermijdelijke uitvloeisel van compromissen en coalitievorming, de interne ideologische debatten van de partij heeft gevormd, zowel politiek als economisch. Indien er weldegelijk een verschuiving in politiek ideologische debatten is waar te nemen, dan stelt de vraag zich ‘evolueerde deze richting het Europees normatief model die de EU in Tunesië promoot?’. Onderstaand onderzoek wordt bijgevolg ingedeeld in subcategorieën naargelang het antwoord op de deelvragen. Eerst wordt het Europees democratisch en economisch model voor Tunesië toegelicht aan de hand van officiële documenten van de EU. Vervolgens wordt een analyse van mogelijke politiek ideologische verschuivingen weergegeven. Daarna wordt de vergelijking gemaakt om na te gaan of de verschuivingen evolueerden richting het Europees model. Ten slotte wordt afgesloten met een conclusie van de eerste casusstudie.

6.1. Democratie

6.1.1. Europees democratisch model voor Tunesië

Beginnen doen we met een antwoord op volgende deelvraag te verschaffen: ‘wat voor een democratie promoot de EU in Tunesië?’.

In het Verdrag van Maastricht uit 1992 verklaarde de EU de ontwikkeling en versterking van democratie als een doel voor ontwikkelingssamenwerking in haar Gemeenschappelijk Buitenlands -en Veiligheidsbeleid (Lavenex & Schimmelfennig, 2011). Sinds de oprichting van het ENB in 2004 besteedt de EU ook veel aandacht aan democratiepromotie in haar zuidelijke en oostelijke buurlanden (Dandashly, 2018). In een toespraak voor het Europees Parlement beschreef de toenmalige Hoge Vertegenwoordiger voor Buitenlandse Zaken en Veiligheidsbeleid, Catherine Ashton, op 16 december 2011, de leidende principes voor het antwoord van de EU op de Arabische Lente: “Over het algemeen is er een op stimulans gebaseerde aanpak nodig. Hierbij nemen we de filosofie van het ‘*more for more-principe*’ als leidraad. We bepalen niet de resultaten, maar zorgen voor de ondersteuning van het pluralisme, verantwoordelijkheid, diepe democratie en gedeelde welvaart” (Ashton, 2011, p. 2). In dit raamwerk introduceert de EU haar politieke conditionaliteit, een ‘*more for more approach*’: “een op stimulans gebaseerde aanpak op basis van differentiatie: diegene die hervormingen verder en sneller bestendigen, kunnen rekenen op meer politieke en economische steun van de EU” (Ashton, 2011, p. 5; European Commission, 2013; Bassotti, 2017). De persconferentie van de Europese Commissie op 8 februari 2013 verkondigde dat “partijen die de islam als centrale ideologie hebben, via verkiezingen belangrijke vooruitgang

hebben geboekt in de wetgevende vergaderingen en in de controle van uitvoerende organen in verschillende van de overgangslanden onder andere in Tunesië. De Europese Unie respecteert de democratische keuze van het volk en heeft een intense dialoog met de nieuwe regeringen en haar steun uitgebreid op basis van het feit dat de relatie in de toekomst niet alleen rekening moet houden met hun officiële programma's en beleid, maar ook met hun nieuwe positie in de regering en de wil van het volk" (European Commission, 2013, p. 3). De Hoge Vertegenwoordiger voor Buitenlandse Zaken en Veiligheidsbeleid, Catherine Ashton, benadrukte op 23 februari 2011, nogmaals dat "de EU steun zal bieden bij het opbouwen van wat een diepe democratie wordt genoemd (politieke hervorming, verkiezingen, institutionele opbouw, corruptiebestrijding, onafhankelijke rechterlijke macht en steun aan het maatschappelijk middenveld)" (Ashton, 2018, p. 2). Over het algemeen beschouwde de EU haar toewijding aan democratische waarden als de ruggengraat van haar relatie met Tunesië: tijdens de oprichtingsfase is de relevantie van het stimuleringsbeleid voor een inclusieve democratie van de EU groot.

Drie cruciale strategische documenten bepalen de EU-richtsnoeren in haar huidige betrekkingen met Tunesië: ten eerste, de ENB-evaluatie genaamd 'Sterkere partnerschappen voor een sterkere buurt', gepubliceerd op 18 november 2015. De EU verklaart dat het "met alle partners zal blijven streven naar een onafhankelijk, transparant en onpartijdig justitieel stelsel dat vrij is van politieke beïnvloeding en gelijke toegang tot justitie, bescherming van de mensenrechten, gendergelijkheid en non-discriminatie waarborgt naar volledige toepassing van de wet" (European Commission, 2015, p. 5). Deze nieuwe, meer pragmatische benadering benadrukt sterk stabilisatie en differentiatie, waarbij democratiebevordering opnieuw wordt bevestigd als een van de te bereiken doelstellingen van het ENB: "De EU is vastbesloten om goed bestuur, democratie, rechtsstaat en mensenrechten te bevorderen" (European Commission, 2015, p. 5). Ten tweede het 'Privileged Partnership Action Plan 2013-2017', waarin democratie en de rechtsstaat worden gedefinieerd als de eerste prioriteit van de EU. Het focust zich op de voortgang van belangrijke hervormingen, in overeenstemming met de strategische prioriteiten die zijn overeengekomen tussen de beide partijen. De nadruk wordt hier gelegd op een democratische consolidatie en bevordering van goed bestuur in overeenstemming met de grondwet en de internationale verbintenissen van Tunesië (European Commission, 2017). Ten derde het 'Single Support Framework 2017-2020', waarbij de prioriteiten liggen bij het bevorderen van goed bestuur en de rechtsstaat en het versterken van de sociale cohesie tussen generaties en regio's (European Commission, 2018). Deze doelstellingen zouden moeten worden aangewend om "de fundamentele elementen van de democratie te versterken" (Mimica, 2018, p. 7).

6.1.2. Politiek ideologische verschuivingen bij Ennahda

Verschillende documenten tonen aan dat de EU haar democratische waarden hoog in het vaandel draagt en deze wil verspreiden in Tunesië met als doel een stabiele regio te creëren (European Commission, 2013; European Commission, 2015). Echter heeft de EU verschillende factoren over het hoofd gezien met betrekking tot de neveneffecten die

democratisering in een zowel economisch als politiek onstabiele regio met zich brengt. Onderstaand onderzoek van primaire en secundaire bronnen wijst uit dat politieke ideologische verschuivingen plaatsvinden binnen de politieke islam. Deze evolueerden grotendeels naar het Europees democratisch model, maar de verschuivingen zorgden ook voor verdeeldheid binnen en buiten de partij.

Indien een land beslist om te democratiseren dan moeten politieke partijen zich aanpassen aan democratische waarden en normen om zich te kunnen manifesteren in het politieke spectrum van het land in kwestie. De Ennahda-beweging stond voor dezelfde uitdaging in Tunesië. Het democratiseringsproces van de regeringsstructuren in Tunesië had vooral een impact op haar eigen standpunten. Het succes van democratische transitieprocessen hangt vaak samen met de moderatie van anti-systemische en extremistische partijen. De literatuur over dergelijke partijen stelt dat zulke matiging, namelijk de acceptatie van democratische procedures, mensenrechten en een markteconomie, tot stand komt door inclusie (Cavatorta & Merone, 2013; Schwedler, 2013; Colombo & Voltolini, 2017). Het belangrijkste argument van de inclusie-moderatietheorie komt voort uit de veronderstelling dat een toenemende politieke participatie in consensuele instellingen, zowel met de regering als met andere oppositiepartijen, leidt tot matiging van de islamitische positie met betrekking tot de aard van de staat en de omvang van liberale rechten (Schwedler, 2013). Door voortdurende interactie met andere politieke actoren leren islamisten andere standpunten kennen en worden ze gesocialiseerd in de mechanismen van compromis en onderhandeling, de grondslag van het liberaal-democratische spel (Cavatorta & Merone, 2013; Schwedler, 2013). Als we naar Ennahda kijken, is het politieke traject ervan onvermijdelijk verweven met Ghannouchi's intellectuele geschiedenis (zie sectie 3.2.1.).

De grondwettelijke verkiezingen van 2011 bevestigen bovenstaand argument i.v.m. inclusie-moderatietheorie. De Ennahda-beweging won 89 van de 217 zetels voor de nieuwe grondwetgevende vergadering. Tijdens het negende algemene congres van Ennahda in 2012 kwamen strategische en ideologische meningsverschillen tussen leden naar voren. De beweging splitste zich in twee kampen: *hardliners*, die wilden dat de *sharia* of de islamitische wet de basis vormde van de wetgeving in de nog te schrijven grondwet van Tunesië en pragmatici, die pleitten voor een meer flexibele aanpak (Meddeb, 2019). Zowel *hardliners* als pragmatisten waren het eens dat de hoge verwachtingen van de achterban om de doelstellingen van de opstand van 2011 te halen, namelijk corruptie bestrijden en het politieke toneel zuiveren, moesten worden ingelost. De mogelijkheid presenteerde zich voor Ennahda om de fundamentele vrijheden in te perken en hun religieuze doelstellingen te verwezenlijken, maar de partij kondigde in 2012 aan de islamitische *sharia*-wet niet in de nieuwe grondwet van het land te verankeren, omdat ze wil verzekeren dat het seculiere karakter van de staat wordt behouden. Ghannouchi, partijleider van Ennahda sinds 1981, verkondigde toen: “We zullen geen religie opdringen, het eerste artikel van de grondwet is het voorwerp van consensus, bemiddeld door alle sectoren van de samenleving: het behoud van de Arabisch-moslimidentiteit van Tunesië en tegelijkertijd de beginselen van een

democratische en seculiere staat” (Peyron, 2012, p. 2). Door deze beslissing wist Ennahda haar pragmatische identiteit te consolideren op een manier die overeenkwam met de normatieve definitie van moderatie die door externe spelers, waaronder de EU, werd geaccepteerd. Deze definitie bevat verwijzingen naar waarden en principes, zoals het civiele karakter van de staat en het verlenen van de vrijheid van geweten en overtuiging, naast Ennahda ‘s afkeur aan geweld en deelname aan formele politiek volgens de democratische spelregels (Colombo & Voltolini, 2017).

Toen de islamisering van de samenleving niet langer relevant was, benutte Ennahda haar tiende algemene congres in 2016 om haar identiteit aan te passen aan de realiteit van de nieuwe grondwet. Tijdens het congres hadden de leden het interne debat over het prediken van hun islamitische overtuigingen versus politiek opgelost met de beslissing om zich uitsluitend op het politieke gebied te richten (Fauque, 2016). Ennahda besloot om af te stappen van het proselitisme. Dit was een natuurlijk gevolg van haar toewijding aan de principes van de nieuwe grondwet en de Tunesische democratie (Meddeb, 2019). Ghannouchi verklaarde op het partijcongres op 20 mei 2016 het volgende: “We willen religie ver weg houden van politieke strijd en we roepen op tot volledige neutraliteit: een moderne staat wordt niet geleid door ideologieën, grote slogans en politiek gekibbel, maar eerder door praktische programma’s (Al Jazeera, 2016). Natuurlijk, als moslims, begeleiden de waarden van de islam nog steeds onze daden. Hoewel we de oude ideologische debatten over de islamisering of secularisatie van de samenleving niet langer noodzakelijk of zelfs relevant kunnen beschouwen” (Ghannouchi, 2016). Het lijkt er dus op dat Roy’s opmerking (1992) in sectie (3.2.1.) over het politiek en ideologische falen van het islamisme in een democratie niet zo fout is, aangezien er tegenwoordig alleen in naam en niet in de praktijk een islamitische partij in Tunesië aanwezig is, omdat zij eenvoudigweg de politieke waarden van liberaal-democratie heeft aanvaard.

Daarnaast gaf de revolutie de conservatieve middenklasse de kans om via haar politieke vertegenwoordiger, Ennahda, deel uit te maken van de machtsstructuren. Weliswaar ten koste van de lagere klassen in de Tunesische samenleving. Toen de Nahdaouis aan de macht kwamen, waren ze vertegenwoordigers van een oude generatie met weinig tot geen radicale daadkracht (Usher, 2011). Tegen de tijd dat ze de verkiezingen won, vertegenwoordigde Ennahda niet langer de revolutionaire jonge generatie of het project voor de oprichting van een islamitische staat. De gematigde islamitische partij vertegenwoordigt een conservatieve sociale middenklasse die altijd al het nationale project heeft willen steunen en assimileren in ruil voor materiële voordelen en enkele wijzigingen naar hun islamitische, conservatieve waarden (Usher, 2011; Merone, 2014). Vanuit institutioneel oogpunt betekent de electorale overwinning van Ennahda natuurlijk een grote verschuiving in het machtsverevenwicht binnen de nationale politieke elite (Merone, 2014). Sociaal gezien was het echter niet veel veranderd. De effectieve transformatie is dat de Jasmijnrevolutie de mobilisatie mogelijk maakte van opstandige actoren met nieuwe sociale en politieke onderwerpen. De juxtapositie van deze politieke mobilisatie en de liberalisering van de openbare ruimte bracht een nieuw radicaal islamitisch project voort (Merone, 2014).

Het traject van Tunesië in de afgelopen negen jaar is opmerkelijk wat betreft het openen van ruimtes voor collectieve identiteiten om een meer pluralistische en hybride rol te spelen bij het vormgeven van de betrekkingen tussen staat en samenleving. Voor 2011 werden identiteitskwesties algemeen beschouwd als taboe om de ogenschijnlijk homogene Arabisch-islamitische aard van de Tunesische identiteit en het vreedzame karakter van het land te beschermen (Cavatorta & Merone, 2015). Maar de revolutie aan sich bood ruimte en kansen voor maatschappelijke verschillen, nieuwe claims en een nieuw discours rond de rol van minderheden (Cavatorta & Merone, 2015). In een publicatie van de werkgroep '*Middle East and North Africa Regional Architecture*' wordt geconstateerd dat een groot aantal maatschappelijke organisaties, verenigingen en politieke partijen zijn ontstaan na de revolutie, die hun eigen niche proberen te vinden en zo identiteitskwesties benutten voor zelfidentificatie en de bevordering van claims (Colombo, Campelli, Caruso, & Del Sarto, 2018).

Het is grotendeels te danken aan enkele van de op identiteit gebaseerde eisen dat er vooruitgang is geboekt om de Tunesische staat democratischer, verantwoordelijker en responsiever te maken ten opzichte van de samenleving (Colombo 2018). Meer dan de afwezigheid van democratie, leden jongeren uit lagere sociale klassen aan wat kan worden omschreven als sociale uitsluiting (Merone, 2014). Het mag geen verrassing zijn dat dit cohort van jongeren na de revolutie niet echt geïnteresseerd was in de oprichting van een democratisch systeem, maar op zoek ging naar erkenning en waardering (Fukuyama, 2018; Merone, 2014). Ze waren ook niet geïnteresseerd in de versterking van een democratische, geleidelijke integratie van Ennahda in de institutionele opbouw, aangezien de partij hun overtuigingen niet vertegenwoordigde. De meesten van hen vonden een manier om hun politieke en anti-systeemradicalisme uit te drukken in de salafistische beweging, *Ansar Al-Sharia* (AST). AST ontwikkelde zich al snel tot meer dan alleen een religieuze groep. Ze werd in dit geval beschouwd als een beweging die de jeugd vertegenwoordigde vanuit een specifieke, lagere socio-economische klasse. Deze jonge generatie Tunesiërs zoekt een politiek klankbord, maar vermijdt alle institutionele en conventionele verenigingen van het maatschappelijk middenveld (Merone, 2014). Reguliere politieke partijen beantwoorden niet meer aan hun eisen. In 2012 liet de regering geleid door Ennahda salafistische partijen toe deel te nemen in de publieke sfeer en besloot om vier salafistische partijen te legaliseren (Churchill, 2012; Alexander, 2013). Een jaar later trok ze deze beslissing in en wees de grootste salafistische partij, *Ansar Al-Sharia*, toe aan de lijst terroristische organisaties (Torelli, 2013).

6.1.3. *Evolutie richting het Europees democratisch model*

Bovenstaand onderzoek bevestigt de kern van de inclusie-moderatietheorie. Na de verkiezingen van 2011 ging Ennahda verder met het vormen van een drie-partijen coalitieregering met twee centrumlinkse partijen wiens ideologische referenties verwijderd waren van die van zichzelf. De partij werd, eenmaal opgenomen in de formele politieke arena, gedwongen om te communiceren en te werken met seculiere partijen als

Ettakatol en *Mottamar*, twee sociaaldemocratische partijen. Alsook met individuen die zeer verschillende standpunten op de universitaire campussen innemen. Schwedler (2013) stelt dat deze interacties “de herkenning van meerdere wereldbeelden en interpretaties van hoe bestaande problemen worden opgelost, kunnen versterken” (Schwedler, 2013). In theorie wordt hier een grotere tolerantie voor alternatieve standpunten gecreëerd en een acceptatie van het pluralisme (Grewal, 2018). Wat betreft de Ennahda – beweging wordt een evolutie richting het Europees democratisch model gepercipieerd. Het besluit van de partij om de grondwet volgens liberaal-democratische normen te schrijven zonder een enkele verwijzing naar de *sharia* bewijst dat de partij bereid is om haar religieuze ambities opzij te zetten. Pluralisme wordt door de partij over alle democratische instellingen aanvaard. In 2016 maakte de partij dan ook bekend om definitief af te stappen van hun religieuze grond en zich meer te focussen op haar politiek traject (Peyron, 2012). Ghannouchi bevestigt op 23 mei 2016 in een interview dat “ze de politieke islam verlaten en de deur openen voor democratische islam. We zijn moslimdemocraten die niet langer beweren de politieke islam te vertegenwoordigen” (Middle East Eye, 2016, p. 2).

6.2. Economisch liberalisme

6.2.1. Socio-economisch model volgens EU

Drie cruciale strategische documenten bepalen de EU-richtsnoeren in haar huidig socio-economische betrekkingen met Tunesië: ten eerste, de ENB-evaluatie genaamd ‘Sterkere partnerschappen voor een sterkere buurt’, gepubliceerd op 18 november 2015. De EU verklaart dat het “open markten, groei en inclusieve economische ontwikkeling zal stimuleren. Betere vooruitzichten voor jongeren wordt benadrukt als een sleutel tot het stabiliseren van samenlevingen in de buurt” (European Commission, 2015, p. 5). Deze nieuwe, meer pragmatische benadering benadrukt sterk stabilisatie en differentiatie, waarbij openmarkteconomie opnieuw wordt bevestigd als een van de te bereiken doelstellingen van het ENB: “De EU is vastbesloten om openmarkteconomie en werkgelegenheid te bevorderen” (European Commission, 2015, p. 5).

Ten tweede het ‘Privileged Partnership Action Plan 2013-2017’, waarin socio-economische ontwikkeling wordt gedefinieerd als de tweede prioriteit van de EU, naast die van democratisering. Het focust zich op de voortgang van belangrijke hervormingen, in overeenstemming met de strategische prioriteiten die zijn overeengekomen tussen de beide partijen. De nadruk wordt hier gelegd op sociaaleconomisch herstel en uitvoering van structurele hervormingen overeenkomstig met de prioriteiten die zijn vastgesteld in het ontwikkelingsplan 2016-2020 van Tunesië, versterking van de handelsbetrekkingen tussen de EU en Tunesië met het oog op het sluiten van een diepgaande en brede vrijhandelsovereenkomst (DCFTA), de veiligheidsuitdaging en het terrorisme (European Commission, 2017). In een gezamenlijke mededeling naar het EP en de ER van 2016 verklaarde toenmalig Hoge Vertegenwoordiger voor Buitenlandse Zaken en Veiligheidsbeleid, Federica Mogherini, dat “de EU ook de binnenlandse investeringen zal bevorderen door het ondernemingspotentieel van de bevolking te volbrengen. De EU zal zich richten op het helpen van de regering bij het doorvoeren van prioritair economische hervormingen in overeenstemming met het vijfjarenplan, met name om macro-

economische stabiliteit te bevorderen en een gunstig bedrijfs- en investeringsklimaat te creëren, waardoor concurrentievermogen, werkgelegenheid en inclusieve groei worden gestimuleerd” (European Commission, 2016, p. 12). Hoewel het EU-lidmaatschap geen deel uitmaakt van het pakket, is Tunesië geïnteresseerd in andere prikkels die de EU biedt, zoals landbouwliberalisering, visumversoepeling om de mobiliteit te vergroten en meer economische samenwerking die uiteindelijk tot deelname aan de eengemaakte markt leidt. Bovendien is de EU nog steeds de meest vertrouwde internationale speler in de regio in het algemeen, niet in de laatste plaats in Tunesië, wat de EU meer invloed geeft (Dandashly A. , 2014).

Ten derde het ‘Single Support Framework 2017-2020’, waarbij de prioriteiten liggen bij het stimuleren van een duurzame economische groei die werkgelegenheid oplevert en het versterken van de sociale cohesie tussen generaties en regio's (European Commission, 2018).

6.2.2. *Politiek ideologische verschuivingen bij Ennahda*

De verschillende documenten van de EU die gepubliceerd waren na de Arabische Lente zetten vooral in op het creëren van werkgelegenheid en het waarmaken van het ondernemerspotentieel van de Tunesische bevolking (European Commission, 2016; European Commission, 2018). Dit engagement is verbonden met democratische hervormingen via politieke conditionaliteit. Bij het gebruik van conditionaliteit bepaalt de EU de voorwaarden waaraan de betrokken landen moeten voldoen om beloningen van de EU te ontvangen: zoals financiële hulp, technische bijstand, handelsovereenkomsten, associatieverdragen en uiteindelijk lidmaatschap. Deze beloningen worden verkregen in ruil voor de oprichting van democratische instellingen en democratische praktijken. Staten die niet aan de voorwaarden voldoen, worden niet gedwongen om democratische hervormingen door te voeren, maar worden gewoon achtergelaten in de race voor hulp en lidmaatschap (Lavenex & Schimmelfennig, 2011). Hier en daar zijn in de aanbevolen hervormingen neoliberale structuren te vinden zoals landbouwliberalisering, privatisering en de openmarkteconomie. Onderstaand onderzoek tracht aan de hand van secundaire literatuur een notie te vormen welke ideologische verschuivingen plaatsvinden op het socio-economisch beleid van de Ennahda-beweging.

De effecten van de internationale consensus rond het neoliberalisme op de Arabische samenleving zijn al reeds gekend door de Arabische Revolutie an sich. Europese staten waren medeplichtig aan het voortbestaan van een economisch systeem dat, om de Europese arbeidskosten te verlagen, onevenredig onvriendelijke, ongeschoolde en slecht betaalde banen voor Tunesiërs voortbracht (Usher, 2011). Ghannouchi schrijft in zijn paper voor de ‘*Contemporary Arab Affairs*’ (2013) dat “het neokoloniale model zal moeten veranderen. De islamitische oplossing, zo betoogde hij, vat het economische probleem van de mens in eenvoudige bewoordingen samen: hoe moet de economische distributie zo worden geregeld dat iedereen toegang heeft tot de eerste levensbehoeften?” (Lyra & East, 2017). Maar wanneer Ghannouchi over het economische beleid van Ennahda spreekt, kijkt hij noch naar het zuiden, noch naar het oosten, maar naar het noorden. “Ik denk dat we de sociaaldemocratie van Zweden en andere Scandinavische

landen moeten volgen. Economieën moeten worden beheerst door waarden, niet alleen door agressieve marktkrachten.” (Usher, 2011; Ghannouchi, 2016, p. 60).

Historisch gezien heeft de Ennahda een op religie gebaseerde economische visie die overeenkomt met haar ideologische en predikende karakter, een soort ‘*islam economics*’. Eenmaal aan de macht past ze vooral haar sociale component toe. De combinatie van het erkennen van privébezit en vrij ondernemerschap met liefdadigheids- en anticorruptiestandpunten stelt hen in staat een evenwicht te vinden tussen het geruiststellen van buitenlandse investeerders enerzijds en anderzijds het reageren op de oproepen van het binnenlandse islamitische kamp om meer sociale rechtvaardigheid (Colombo & Voltolini, 2017). Er werd geprobeerd om te zorgen voor het gelijkmatiger verdelen van de voordelen onder de bevolking, alsook werd ingezet op corruptiebestrijding (Dalacoura, 2016).

Ennahda streefde na de revolutie een neoliberale, pro-zakelijke agenda na, terwijl ze probeerde het islamisme en het neoliberalisme in de nasleep niet te vervreemden van de armere segmenten van de Tunesische bevolking, waarvan grieven de rebellie hadden veroorzaakt (Dalacoura, 2016). De bestaande regeringsstructuren bleven ongewijzigd daar is het proces van privatisering een voorbeeld van. Dit werd versneld, met de verkoop van staats eigendommen die in beslag zijn genomen door mensen die aan het vorige regime waren verbonden (zoals Tunisiëna, het telefoonbedrijf, de École internationale de Carthage en de 13 procent van de Bank of Tunisia overgenomen door Crédit Mutuel Français) (Paciello, 2013). Samen met de oprichting van nieuwe industriële zones die openstaan voor buitenlandse investeerders. Ennahda kondigde in haar electoraal programma aan de liberalisering van het luchtvervoer te versnellen door onderhandelingen te openen met Qatar en de EU. Op het gebied van lonen, banencreatie en economisch beleid was continuïteit met het Ben Ali-tijdperk aan de orde van de dag en de Jebali- en Laarayedh-regeringen bevestigden hun volledige steun voor een markteconomie in overeenstemming met de interim-regeringen en het regime van Ben Ali (Paciello, 2013; Dalacoura, 2016).

De werkelijke invulling van het socio-economisch beleid ligt niet zozeer bij de privatisering en liberalisering van publieke goederen, maar eerder bij de perceptie van sociale rechtvaardigheid bij het (neo)liberale individu. Zo speelt liefdadigheid een sleutelrol bij het behoud van deze socio-economische structuren en wordt gezien als een belangrijke uitdrukking van toewijding aan God. Het vrome neoliberale gelooft echter niet in het doorgeven van aalmoezen aan de behoeftigen, maar probeert het individu te veranderen in een verantwoordelijk en ondernemend onderwerp (Atia, 2012) Het vrome neoliberalisme heeft afstand genomen van het idee dat sociale rechtvaardigheid iets is dat van bovenaf door God of de staat of zelfs de islamitische groepering moet worden geïmplementeerd, ten gunste van het idee dat, met Gods zegen natuurlijk, het individu zelf de positie zal bereiken die ze verdient (Dalacoura, 2016).

6.2.3. Evolutie richting het Europees socio-economisch model

Na de Arabische Lente koos de Ennahda – beweging om de bestaande regeringsstructuren te aanvaarden, wat neerkomt op het aanvaarden van neoliberale structuren in het socio-economisch beleid. Zoals vermeld in sectie (6.1.2.) kon Ennahda zich met succes presenteren als de stem van de vrome middenklasse en de voorvechter van sociale rechtvaardigheid. Dit sprak niet alleen een breed kiesdistrict binnen de Tunesische samenleving aan, maar klonk ook goed bij de westerse partners van het land, met name de EU, aangezien deze focus op sociale rechtvaardigheid en een einde aan corruptie gepaard ging met de voortzetting van het bestaande neoliberale economisch beleid. In het verkiezingsprogramma van Ennahda in 2011 stond dan ook dat ze oogt “een economisch en sociaal plan uit te voeren om alle Tunesische mannen en vrouwen banen te bieden, alle voorzieningen van een waardig leven te bieden, een evenwichtige regionale ontwikkeling te bereiken en investeringen in alle economische sectoren te bevorderen” (Ennahda, 2011, p. 11). In een poging dit te verwezenlijken, heeft Ennahda de belangrijkste economische portefeuilles op zich genomen na haar verkiezingsoverwinning. Zo zijn onder de regering van Jebali negen economische portefeuilles naar Ennahda gegaan, met uitzondering van de ministers van Financiën, toerisme en milieu, de eerste twee gaan naar onafhankelijken en de laatste naar *Ettakatol*, de sociaaldemocraten (Paciello, 2013).

Het Europees socio-economisch model wordt merendeels nagestreefd omdat vrijhandelsakkoorden met de EU van groot belang zijn. Vooral de invloed van de ‘*more for more*’-benadering (zie sectie 6.1.1.) heeft gezorgd voor het aanhouden van de bestaande regeringsstructuren. Daarnaast volgt Ennahda de roep naar sociale rechtvaardigheid door een beleid uit te voeren in de richting van ‘*islam economics*’ (zie sectie 3.2.1.). Het grootste onderscheid met het Europees socio-economisch model ligt dus bij de nadruk op sociale rechtvaardigheid bij de Ennahda-beweging en de manier waarop deze wordt geambieerd. In Tunesië wordt sociale rechtvaardigheid namelijk begeleid door islamitische principes om een inclusieve economische ontwikkeling te bekomen voor alle delen van de bevolking. Hierbij zet men vooral in op islamitische liefdadigheidsprojecten. Kortom, de Ennahda-beweging in Tunesië voert een liberaal beleid met een grote sociale factor.

6.3. Conclusie casusstudie Tunesië

De politiek ideologische verschuivingen bij interne debatten van de politieke islam in Tunesië zijn niet min. Haar traject komt stelselmatig overeen met het Europees normatief model die de EU promoot in Tunesië, maar zorgt ook voor interne verdeeldheid. Enerzijds zorgde democratisering voor een enorme opening die Ennahda ten volle benutte. Eenmaal aan het politiek bewind hielden de oude partijconvicties geen stand. In 2011 bood Ennahda de ruimte aan de andere reguliere partijen om compromissen te sluiten waardoor de *sharia*, met instemming, niet werd doorgedreven in de tweede grondwet. 5 jaar later maakte ze bekend om definitief politiek en religie binnen haar partijbeleid te scheiden om zich zodoende te focussen op het politiek debat in het algemeen belang van het land. Ennahda zette door deze beslissing dan ook een groot aantal van hun kiezers, vooral de jongere generatie, opzij aangezien de partij hun overtuigingen niet meer

vertegenwoordigde. De meesten van hen vonden een manier om hun politieke en anti-systeemradicalisme uit te drukken in de salafistische beweging, *Ansar Al-Sharia* (AST). Samengevat zorgde de opeenvolging van democratiseringsprocessen in Tunesië en de interne moderatieprocessen bij Ennahda voor fragmentatie binnen haar kiezersgroep, wat uiteindelijk leidde tot meer radicale actoren binnen het politiek en activistisch spectrum van het land. Het aanvaarden van een liberaal-democratische grondwet, pluralisme en de scheiding der machten toont aan dat Ennahda weldegelijk naar het Europees normatief model evolueerde.

Wat betreft het economisch liberalisme merken we op dat het gebruik van conditionaliteit van de EU, door de *'more for more'*-benadering, de voorwaarden bepaalt waaraan Tunesië moet voldoen om beloningen van de EU te ontvangen. Ennahda kon zich met succes presenteren als de stem van de vrome middenklasse en de voorvechter van sociale rechtvaardigheid. Dit sprak niet alleen een breed kiesdistrict binnen de Tunesische samenleving aan, maar klonk ook goed bij de westerse partners van het land, met name de EU, aangezien deze focus op sociale rechtvaardigheid en een einde aan corruptie gepaard ging met de voortzetting van het bestaande neoliberale economisch beleid. Het voortzetten van een liberaal beleid was ook onvermijdelijk door de vrijhandelsakkoorden die werden gesloten tussen de EU en Tunesië. Het Europees normatief model werd nagestreefd door verlaging van de schulden, privatisering van staatsindustrieën, afschaffing van subsidies en inkrimping van de welvaartsstaat. Om te voldoen aan de oproep van islamitische krachten binnen de Ennahda-partij besloot het om vol in te zetten op sociale rechtvaardigheid. Dit probeerde ze te bewerkstelligen door de werkgelegenheid op te krikken en islamitische solidariteit en liefdadigheidsprojecten in het socio-economisch beleid van Tunesië te verankeren. In het vrome neoliberalisme is rechtvaardigheid en solidariteit het bereiken van het potentieel van het individu als gevolg van zijn of haar eigen inspanningen een principe dat breder de kern draagt van het neoliberalisme (Dalacoura, 2016). De verschuiving van socio-economische convicties van Ennahda na de revolutie is niet in die mate dominant, aangezien Ennahda haar sociale component van *'islam economics'* vooral toepast. Kortom, Ennahda streeft sociale rechtvaardigheid en solidariteit volgens de principes van de islam na om de nefaste gevolgen van het neoliberalisme op te vangen.

7. Empirisch onderzoek: casusstudie Egypte (2)

Voordat Moebarak in februari 2011 aftrad, was er weinig reden om aan te nemen dat de staat de politieke partijen de vrijheid zou geven om te opereren en zetels in het parlement met toenemende vrijheid te betwisten (Tavana, 2011). De regerende Nationale Democratische Partij (NDP) oefende onbetwist gezag uit op alle dimensies van het politiek bedrijven. Politieke krachten van de oppositie mochten de invloed van de NDP niet betwisten. In 2010 gingen er, ondanks beschuldigingen van fraude, slechts 16 zetels naar oppositiekandidaten tijdens parlementsverkiezingen in november (Tavana, 2011). Drie maanden later werd de regering van Moebarak omvergeworpen na een succesvolle opstand. De dominantie van de NDP-partij was effectief voorbij. Een politieke leegte werd achtergelaten door het toenmalig regime, wat leidde tot een legitieme basis waardoor andere politieke partijen hun stem konden laten horen (Tavana, 2011). In het bijzonder wordt in dit hoofdstuk van de masterproef gefocust op het Egyptische Moslimbroederschap om te bespreken hoe de ervaring van de overgangspolitiek, met haar onvermijdelijke uitvloeisel van compromissen en coalitievorming, de interne ideologische debatten van de partij heeft gevormd, zowel politiek als economisch. Indien er weldegelijk een verschuiving in politiek ideologische debatten is waar te nemen, dan stelt de vraag zich ‘evolueerde deze richting het Europees normatief model die de EU in Egypte promoot?’. Onderstaand onderzoek wordt bijgevolg ingedeeld in subcategorieën naargelang het antwoord op de deelvragen. Eerst wordt het Europees democratisch en economisch model voor Egypte toegelicht aan de hand van officiële documenten van de EU. Vervolgens wordt een analyse van mogelijke politiek ideologische verschuivingen weergegeven. Daarna wordt de vergelijking gemaakt om na te gaan of de verschuivingen evolueerden richting het Europees model. Ten slotte wordt afgesloten met een conclusie van de tweede casusstudie.

7.1. Democratie

7.1.1. Europees democratisch model voor Egypte

Beginnen doen we met een antwoord op volgende deelvraag te verschaffen: ‘wat voor een democratie promoot de EU in Egypte?’.

In het Verdrag van Maastricht uit 1992 verklaarde de EU de ontwikkeling en versterking van democratie als een doel voor ontwikkelingssamenwerking in haar Gemeenschappelijk Buitenlands -en Veiligheidsbeleid (Lavenex & Schimmelfennig, 2011). Sinds de oprichting van het ENB in 2004 besteedt de EU ook veel aandacht aan democratiepromotie in haar zuidelijke en oostelijke buurlanden (Dandashly, 2018). Democratiepromotie in Egypte lijkt dan ook sterk op dat van Tunesië, omdat de EU toen een ‘one size fits it all’ model hanteerde. In de loop van 2011 werden drie transversale instrumenten gepresenteerd en vernieuwd die tot doel hadden de bredere EU-MONA-strategie uit te stippelen. Het eerste alomvattende initiatief was de gezamenlijke mededeling van de Hoge Vertegenwoordiger en de Commissie over “een partnerschap voor democratie en gedeelde welvaart met het zuidelijke Middellandse Zeegebied” van maart 2011 (European Commission, 2011; Wouters & Duquet, 2013). Zoals de titel van

de mededeling aangeeft, hebben de besproken onderwerpen betrekking op democratische transformaties, institutionele opbouw, en de versterking van de rol van het maatschappelijk middenveld, evenals economische ontwikkeling, handel, investeringen en financiën. Het document toonde ook de voortdurende bezorgdheid van de EU over veiligheidskwesties in het zuidelijke Middellandse Zeegebied. Onderwerpen als het beheer van migratiestromen en grensbeveiliging werden opgenomen in het democratisch partnerschap. Ten tweede presenteerden de Hoge Vertegenwoordiger en de Commissie in mei 2011 het vernieuwde ENB, dat was opgesteld na de zomer van 2010 (European Commission, 2011; Wouters & Duquet, 2013). Hoewel de recente wijzigingen in de MONA werden aangepakt en expliciet naar de buurt werden verwezen, waren de basiskennmerken van het ENB niet significant herzien. Ten derde lanceerde de Commissie in september 2011 haar SPRING-programma (Ondersteuning voor partnerschap, hervorming en inclusieve groei) als een strategisch en transversaal financieel instrument ter ondersteuning van democratische transformatie, institutionele opbouw en economische groei (European Commission, 2011; Wouters & Duquet, 2013). In 2013 werd het vervangen door het Umbrella-programma, dat een groot deel van de door de EU in deze periode ter beschikking gestelde middelen voor zijn rekening neemt (€ 50 miljoen van € 169 miljoen in 2014).

Zoals eerder vermeld in sectie (6.1.1.) verkondigde de persconferentie van de Europese Commissie op 8 februari 2013 dat “partijen die de islam als centrale ideologie hebben, via verkiezingen belangrijke vooruitgang hebben geboekt in de wetgevende vergaderingen en in de controle van uitvoerende organen in verschillende van de overgangslanden onder andere in Egypte. De Europese Unie respecteert de democratische keuze van het volk en heeft een intense dialoog met de nieuwe regeringen en haar steun uitgebreid op basis van het feit dat de relatie in de toekomst niet alleen rekening moet houden met hun officiële programma's en beleid, maar ook met hun nieuwe positie in de regering en de wil van het volk” (European Commission, 2013). In een toespraak voor het Europees Parlement beschreef Hoge Vertegenwoordiger voor Buitenlandse Zaken en Veiligheidsbeleid, Catherine Ashton de leidende principes voor het antwoord van de EU op de Arabische Lente: “Over het algemeen is er een op stimulans gebaseerde aanpak nodig. Hierbij nemen we de filosofie van het *'more for more-principe'* als leidraad. We bepalen niet de resultaten, maar zorgen voor de ondersteuning van het pluralisme, verantwoordelijkheid, diepe democratie en gedeelde welvaart” (Ashton, 2011). Ook voor Egypte geldt het kaderwerk van politieke conditionaliteit van de EU, een *'more for more approach'*: “een op stimulans gebaseerde aanpak op basis van differentiatie: diegene die hervormingen verder en sneller bestendigen, kunnen rekenen op meer steun van de EU”. (Ashton, 2011, p. 5; European Commission, 2013). Over het algemeen beschouwde de EU haar toewijding aan democratische waarden als de ruggengraat van haar relatie met Egypte.

De Commissie heeft voor de periode 2017-2020 het gemeenschappelijk strategisch kader voor Egypte aangenomen, die voorziet in de volgende prioriteiten: sociale ontwikkeling en sociale bescherming, governance, versterking van de stabiliteit en moderne democratische staat en omvat aanvullende steun voor capaciteitsopbouw en institutionele

opbouw en maatregelen ten behoeve van het maatschappelijk middenveld (European Commission, 2017). De doelstellingen die worden nagestreefd door het jaarlijkse actieprogramma 2017 ten gunste van Egypte zijn ter ondersteuning van effectief, verantwoordelijk en participatief bestuur in Egypte, evenals om de duurzame ontwikkeling van Egypte te bevorderen. De Europese Commissie bevestigt in haar gemeenschappelijk strategisch kader 2017-2020 dat de actie ‘Ondersteuning van verantwoordingsplicht en democratisch bestuur’ zal bijdragen aan de inspanningen ter bestrijding van corruptie en de versterking van het herstel en het beheer van activa. Het tweede luik zal ondersteuning bieden om het democratisch functioneren van het Egyptische Huis van Afgevaardigden te versterken, voornamelijk door middel van zijn permanente structuren (European Commission, 2017).

7.1.2. *Politiek ideologische verschuivingen bij FJP (MB)*

Ook hier tonen verschillende documenten aan dat de EU haar democratische waarden hoog in het vaandel draagt en deze wil verspreiden in Egypte met als doel een stabiele handelspartner te creëren (European Commission, 2013; European Commission, 2015). Echter heeft de EU verschillende factoren over het hoofd gezien met betrekking tot de neveneffecten na het invoeren van een democratie in een zowel economisch als politiek onstabiele regio. Onderstaand onderzoek van primaire en secundaire bronnen wijst uit dat politiek ideologische verschuivingen plaatsvinden binnen de politieke islam in Egypte. Deze evolueerden initieel naar het Europees democratisch model, maar interne ideologische debatten en concurrentie op rechts zorgden voor een ommekeer.

De afzetting van president Hosni Moebarak door massaprotesten begin 2011 en de daaropvolgende overgang naar vrije verkiezingen bood het Moslimbroederschap (MB) dramatisch nieuwe politieke kansen, waardoor belangrijke strategische, organisatorische en ideologische keuzes noodzakelijk waren (Pahwa, 2017). Het MB-leiderschap reageerde voorzichtig op vroege anti-Moebarak-protesten tijdens de revolutie, en weerstond de druk van jongere broeders die graag tot hen wilden toetreden. Ze werkten samen met de ‘*Supreme Council of Armed Forces*’ (SCAF), die de overgangsautoriteit had overgenomen, ter ondersteuning van een militair geleide transitie die vervroegde parlementsverkiezingen gepland had (Pahwa, 2017). Het doel van deze samenwerking was dat de organisatorische middelen van de SCAF het MB in staat zouden stellen te profiteren van deze mogelijkheid om een nieuwe kiesdrempel te bereiken (Pahwa, 2017). De leiders van het MB erkenden ook dat politieke aanpassing interne ideologische omscholing vereiste. Het introduceerde medio 2011 een nieuw trainingsprogramma met de titel “De kunst van het werken met de samenleving”, waarin de nadruk werd gelegd op sociaal activisme en mobilisatie, en het winnen van mensen met goede manieren, waarbij oudere curricula zich hadden gericht op het cultiveren van goed islamitisch gedrag (Pahwa, 2017).

Als antwoord op de democratische roep van het volk zocht het MB onmiddellijk de status van legitieme politieke partij en creëerde de *Freedom and Justice Party* (FJP). Hoewel sociale rechtvaardigheid altijd een integraal onderdeel is geweest van de ideologie en retoriek van het MB, is vrijheid dat niet geweest. Hoewel het MB de belangrijkste

oppositie was tegen het Moebarak-regime, was ze zelf jarenlang even hiërarchisch van structuur, even autoritair in haar benadering van afwijkende meningen, even absoluut in haar bewering om de ware Egyptische identiteit te vertegenwoordigen, en even betuttelend in haar politieke en sociale activiteiten (Rohe & Skovgaard-Petersen, 2015). Het MB leek toen liberaal-democratische transitie te zijn gaan steunen. Maar in hoeverre heeft het de liberale waarden, posities en politieke cultuur omarmd?

In het verkiezingsprogramma van de FJP van 2011 verklaarde, toenmalig partijvoorzitter, Morsi dat “ze de naam ‘*Freedom and Justice*’ hebben gekozen omdat vrijheid een geschenk van God is aan alle mensen die vrij zijn geboren, net zoals het een islamitische plicht is die in de *sharia* is aangekondigd, en daarom zijn we opgegroeid met het ontvangen gezegde dat je vrijheid waardevoller is dan je leven” (Freedom and Justice Party, 2011, p. 6). De vraag is echter welke invulling het FJP geeft aan vrijheid. Wat betekent vrijheid in een net bevrijde samenleving, wanneer de strijd niet langer om onafhankelijkheid of tegen een autoritaire staat gaat. In het derde hoofdstuk van het partijprogramma beschrijft de FJP dat “volledige vrijheid voor het Egyptische volk een diepgaand principe en een grondrecht is. FJP-vertegenwoordigers streven naar het beschermen van de fundamentele rechten en vrijheden van de Egyptenaar, in het kader van een echt religieus waardensysteem, evenals politieke en sociale vrijheden. De belangrijkste van deze rechten en vrijheden zijn: vrijheid van mening en meningsuiting, de vorming van politieke partijen en ngo’s, ontmoeting en demonstratie, mobiliteit en reizen, etc.” (Freedom and Justice Party, 2011, p. 12). Het partijprogramma verzekert dan ook de Egyptische christenen van hun recht om hun religie uit te oefenen en om ze als gelijkwaardige partners in de politieke besluitvorming van Egypte te aanzien (Freedom and Justice Party, 2011, p. 15). Maar het suggereert ook dat sociaal en politiek gesproken de Egyptische christenen en moslims uniek kunnen zijn (Rohe & Skovgaard-Petersen, 2015). De FJP stelt op zijn beurt eenvoudigweg dat de Egyptische natie soevereiniteit bezit. De staat wordt gekenmerkt als een burgerlijke staat, in tegenstelling tot een militaire of een theocratische staat. In het derde hoofdstuk van het partijprogramma benadrukt de FJP ook dat “de partij bereid is om ondersteuning en bevordering van politiek pluralisme te aanvaarden, en de regels voor partnerschap tussen de staat en maatschappelijke organisaties vast te stellen om de lasten van verjonging en ontwikkeling van het thuisland te dragen” (Freedom and Justice Party, 2011, p. 12). Kortom, democratische waarden als vrijheid, pluralisme en het beschermen van etnische minderheden werden gegarandeerd in het verkiezingsprogramma van de FJP in 2011.

Met weinig ervaring bij echt vrije verkiezingen, reikte het voorzichtig uit naar potentiële kiezers (Pahwa, 2017). Het wetgevende orgaan van het MB benoemde Mohamed Morsi tot voorzitter van de FJP, Essam el-Erian tot vice-voorzitter en Saad El-Katatny tot secretaris-generaal. Bij deze eerste vrije parlementaire verkiezingen sloot de FJP coalities met niet-islamitische partijen om aan te tonen dat hun doel vooral deelnemen was en niet domineren. Later detacheerden enkele bondgenoten zich van de FJP, maar ze leidde een groter aantal kandidaten na wijzigingen in de verkiezingsregels. Het behield een inclusieve en meer technocratische campagneslogan, “*Doing Good for Egypt*”, in plaats van de oudere, meer ideologische “*Islam is the solution*” (Pahwa, 2017). Eenmaal aan de

macht bleken de campagne slogans van de FJP holle woorden te zijn. De FJP verlegde voortijdig haar politieke benadering. Tot vrees en ongenoegen van velen in de samenleving koos ze ervoor om haar politieke spieren te buigen door andere politieke niet-islamitische bewegingen uit te sluiten en erop neer te kijken.

De presidentsverkiezingen van medio 2012 waren de lakmoesproef voor het reactievermogen van de MB/FJP op politieke kansen. Van opeenvolgende verkiezingscycli wordt namelijk verwacht dat een democratische partij haar strategieën voor het zoeken naar een meerderheid kan aanpassen (Al-Anani, 2013). De structuur van politieke kansen waarmee ze werd geconfronteerd, werd echter steeds dubbelzinniger. Meer uitdagingen door islamitisch rechtse partijen ontstonden waardoor prikkels om naar het ideologische centrum te verhuizen, werden bemoeilijkt (Michael, 2012). Als gevolg hiervan leken de kosten door een beroep te doen op religie niet hoger bij opeenvolgende verkiezingsdrempels, zoals inclusie-moderatie suggereert. Het onverwachte succes van de nieuwe salafistische *Al-Nour*-partij, die bij de parlementsverkiezingen op de tweede plaats kwam na de FJP, dwong de FJP zich te concentreren op de rechterflank in plaats van naar het ideologisch centrum te schakelen (Pahwa, 2017; Michael, 2012). De prikkels van het electorale veld en strategieën van andere partijen in Egypte in 2011-2013, met name een islamitisch-populistische uitdaging van rechts en een islamitische versus niet-islamitische polarisatie, boden dubbelzinnige prikkels voor het zoeken naar een meerderheid (Pahwa, 2017; Al-Anani, 2013).

Een grotere interne democratie veroorzaakt niet noodzakelijkerwijs een modererende druk in religieuze bewegingspartijen, zoals Tezcur (2010) en Jaffrelot (2013) aanhalen in hun werk. De aanzet van een ideologische verschuiving was een steeds ongeduldiger en mondigere jeugd. Dit zette de FJP-leiding onder druk om in de periode voor de presidentsverkiezingen respectievelijk minder verzoenende en democratische en meer openlijk islamitische posities in te nemen. Het leiderschap moest de religieus militante jongeren tegemoet komen net doordat andere islamitische partijen hen overvleugelden. De presidentsverkiezingen toonden aan dat de FJP veel kiezers had verloren. Met een nipte meerderheid kwam partijvoorzitter Morsi aan de macht.

Tijdens zijn presidentieel bewind schakelde Morsi andere islamisten (radicale salafisten en jihadisten) in om een solide basis van steun op te bouwen om het stijgende anti-islamitische sentiment tegen te gaan (Pahwa, 2017). Op hetzelfde moment gaf de groep zich echter in haar uitvoerende en wetgevende besluiten over aan de eisen van oude staatsinstellingen, zoals het leger, de politie en de zakenelites (El-Hodeiby, 2015). In deze context werd het gemakkelijk voor het leger om zich tegen de FJP te keren, omdat het kon rekenen op de steun van de niet-islamitische oppositie, de Golfstaten en het allerbelangrijkste, een breed segment van de bevolking uitgeput door drie jaar van instabiliteit en verslechterende economische omstandigheden onder politiek bewind van de FJP (Pahwa, 2017; El-Hodeiby, 2015).

De verschuiving van de status van *'outsider'* naar een controversiële regeringspartij en terug naar de status van *'outsider'* heeft het MB gevormd. De fragmentatie van de beweging na 2013 is daardoor aanzienlijk: facties binnen de partij hebben verschillende

lessen getrokken uit de fouten van haar partij. De meeste aanhangers van het MB wezen een onmiddellijke terugkeer naar de legitieme politiek af, sommigen waren voorstander van geweld en anderen waren voor een langzame wederopbouw van de beweging, maar ze bleven allemaal investeren in het bereiken van politieke verandering (El-Hodeiby, 2015). Het lijkt er dus op dat Roy's (1992) opmerking in sectie (3.2.1.) over het politiek en ideologische falen van het islamisme in een democratie niet zo fout is, aangezien de FJP in de praktijk volledig is mislukt.

7.1.3. *Evolutie richting Europees democratisch model*

Bovenstaand onderzoek ontkracht de werking van inclusie-moderatie in Egypte. De leiders van het MB erkenden dat politieke aanpassing, als anticipatie op democratisering, interne ideologische omscholing vereiste (Pahwa, 2017). Als antwoord op de democratische roep van het volk zocht het MB onmiddellijk de status van legitieme politieke partij en creëerde de *Freedom and Justice Party* (FJP). In het verkiezingsprogramma van 2011 werden de democratische principes vrijheid, pluralisme en het respecteren van etnische minderheden omarmd. Met weinig ervaring bij echt vrije verkiezingen, reikte het voorzichtig uit naar potentiële kiezers (Pahwa, 2017). Het behield een inclusieve en meer technocratische campagneslogan, "*Doing Good for Egypt*", in plaats van de oudere, meer ideologische "*Islam is the solution*" (Pahwa, 2017). De campagneslogans waren veel minder polariserend dan aanvankelijk werd gedacht. Bij deze eerste vrije parlementaire verkiezingen sloot de FJP coalities met seculiere partijen om te bewijzen dat vooral deelnemen tot hun prioriteiten behoorde. De mooie campagne slogans en de vele beloftes van de FJP waren van korte duur. Na de parlementaire verkiezingen besloot de partij om zich anders op te stellen. Veel factoren leidden tot een verschuiving in de politieke tactiek van de FJP, waaronder het niet-revolutionaire karakter van de partij, het soort ideologie en organisatie ervan, en de angst om buitenspel gezet te worden door een grondwettelijk schrijfproces dat gedomineerd wordt door seculiere liberalen en linkse elites (El-Sherif, 2014).

In de presidentsverkiezingen van medio 2012 overvleugelden islamitisch rechtse partijen de FJP en daagden ze uit waardoor prikkels om naar het ideologische centrum te verhuizen, werden bemoeilijkt (Michael, 2012). Als gevolg hiervan leken de kosten door een beroep te doen op religie niet hoger bij opeenvolgende verkiezingsdrempels, zoals inclusie-moderatie suggereert. Het onverwachte succes van de nieuwe salafistische *Al-Nour* partij, die bij de parlementsverkiezingen op de tweede plaats kwam na de FJP, dwong de MB zich te concentreren op de rechterflank in plaats van naar het ideologisch centrum te schakelen (Pahwa, 2017). Morsi won nipt dat jaar de presidentsverkiezingen voor de FJP. Eenmaal aan de macht besloot Morsi om de constituerende vergadering te laten domineren door islamisten onder invloed van de rechtse groepering binnen de partij, waardoor hij zichzelf ongelimiteerde bevoegdheden gaf. Door tegenstanders werd dit gezien als een islamitische staatsgreep, honderdduizenden mensen demonstreerden tegen deze machtsgreep en veel rechters legden hun werk neer als protest met als gevolg de militaire coupe onder leiding van huidig president Al-Sisi.

Het Europees democratisch model werd dus tot aan de parlementaire verkiezingen van 2011 nagestreefd. De politiek ideologische verschuivingen die initieel aanwezig waren in het partijprogramma bij de parlementaire verkiezingen, werden na verkiezingen teniet gedaan door interne verdeeldheid over bestaande convicties en door rechtse druk van salafistische *Al-Nour* partij. Ondanks de overwinning op de presidentsverkiezingen besloot de partijvoorzitter, Morsi, om zichzelf ongelimiteerde bevoegdheden te geven met als doel verdere islamisering van de democratische instellingen. Wat dus ingaat tegen alle Europese waarden en normen.

7.2. Economisch liberalisme

7.2.1. Socio-economisch model volgens de EU

Drie cruciale strategische documenten bepalen de EU-richtsnoeren in haar huidige socio-economische betrekkingen met Egypte: ten eerste, de ENB-evaluatie genaamd 'Sterkere partnerschappen voor een sterkere buurt', gepubliceerd op 18 november 2015. De EU verklaart dat het "open markten, groei en inclusieve economische ontwikkeling zal stimuleren. Betere vooruitzichten voor jongeren wordt benadrukt als een sleutel tot het stabiliseren van samenlevingen in de buurt." (European Commission, 2015, p. 5) Deze nieuwe, meer pragmatische benadering benadrukt sterk stabilisatie en differentiatie, waarbij openmarkteconomie opnieuw wordt bevestigd als een van de te bereiken doelstellingen van het ENB: "De EU is vastbesloten om openmarkteconomie en werkgelegenheid te bevorderen" (European Commission, 2015, p. 5).

Ten tweede het 'Privileged Partnership Action Plan 2013-2017', waarin socio-economische ontwikkeling wordt gedefinieerd als de tweede prioriteit van de EU, naast die van democratisering. Het focust zich op de voortgang van belangrijke hervormingen, in overeenstemming met de strategische prioriteiten die zijn overeengekomen tussen de beide partijen. De nadruk wordt hier gelegd op sociaaleconomisch herstel en uitvoering van structurele hervormingen overeenkomstig met de prioriteiten die zijn vastgesteld in het ontwikkelingsplan 2017-2020 van Egypte, versterking van de handelsbetrekkingen tussen de EU en Egypte met het oog op het sluiten van een diepgaande en brede vrijhandelsovereenkomst (DCFTA), de veiligheidsuitdaging en het terrorisme (European Commission, 2017).

Ten derde het 'Single Support Framework 2017-2020', waarbij de prioriteiten liggen bij het stimuleren van een duurzame economische groei die werkgelegenheid oplevert en het versterken van de sociale cohesie tussen generaties en regio's (European Commission, 2018). De Commissie heeft voor deze periode het gemeenschappelijk strategisch kader voor Egypte aangenomen, die voorziet in de volgende prioriteiten: economische modernisering, energieduurzaamheid en milieu (European Commission, 2017). De doelstellingen die worden nagestreefd door het jaarlijkse actieprogramma 2017 ten gunste van Egypte zijn ter ondersteuning om de duurzame ontwikkeling van Egypte te bevorderen.

De Europese Commissie bevestigt in haar gemeenschappelijk strategisch kader 2017-2020 dat de actie 'Ondersteuning van verantwoordingsplicht en democratisch bestuur' zal

bijdragen aan de inspanningen ter bestrijding van corruptie en de versterking van het herstel en het beheer van activa (European Commission, 2017). In dit verband is de belangrijkste strategische doelstelling van de relatie van de EU met Egypte om bij te dragen tot de stabiliteit en welvaart van het land door te voldoen aan de ambitie van zijn volk, met inbegrip van vrouwen en jongeren, met name met betrekking tot het waarborgen van sociale rechtvaardigheid, fatsoenlijke banen, economische welvaart en aanzienlijk verbeterde levensomstandigheden (European Commission, 2017). Dit zal worden nagestreefd door middel van een goed aangepaste inzet die dialoog en steun voor politieke, economische en sociale hervormingen combineert.

7.2.2. *Politiek ideologische verschuivingen bij FJP (MB)*

De verschillende documenten van de EU die gepubliceerd waren na de Arabische Lente zetten vooral in op het creëren van werkgelegenheid en het bestrijden van corruptie (European Commission, 2016; European Commission, 2018). Dit engagement is verbonden met democratische hervormingen via politieke conditionaliteit. Bij het gebruik van conditionaliteit bepaalt de EU de voorwaarden waaraan de betrokken landen moeten voldoen om beloningen van de EU te ontvangen: zoals financiële hulp, technische bijstand, handelsovereenkomsten, associatieverdragen en uiteindelijk lidmaatschap. Deze beloningen worden verkregen in ruil voor de oprichting van democratische instellingen en democratische praktijken. Staten die niet aan de voorwaarden voldoen, worden niet gedwongen om democratische hervormingen door te voeren, maar worden gewoon achtergelaten in de race voor hulp en lidmaatschap (Lavenex & Schimmelfennig, 2011). Onderstaand onderzoek tracht aan de hand van secundaire literatuur een notie te vormen welke ideologische verschuivingen plaatsvinden op het socio-economisch beleid van de FJP.

In de afgelopen drie decennia heeft Egypte een uitgebreide reeks van neoliberale economische hervormingen ondergaan, gekenmerkt door de gebruikelijke componenten van structurele aanpassing, waaronder devaluatie van valuta, verlaging van de schulden, privatisering van staatsindustrieën, afschaffing van subsidies en inkrimping van de welvaartsstaat (Zetter & Hamza., 2004; Atia, 2012). Deze veranderingen omvatten een consumptiegedreven economie die is gericht op het aantrekken van internationale investeringen, het bevorderen van ongereguleerde markten en onbelemmerde concurrentie, en het uitbreiden van marktlogica naar alle componenten van het sociale leven (Atia, 2012).

Historisch gezien heeft het MB een op religie gebaseerde economische visie die overeenkomt met haar ideologische en predikende karakter, een soort '*islam economics*'. Ook de FJP besloot om vooral haar sociale rol door te voeren en de bestaande regeringsstructuren ongewijzigd te laten. De vraag waarom de FJP een neoliberale visie en beleid omarmt, is hier van groot belang. Alleen de zoektocht naar internationale acceptatie en het pragmatisch karakter van de FJP kan deze beslissing verklaren. Het zorgt voor een betere duiding van de politiek ideologische verschuivingen na de Arabische Lente.

Na de parlementaire verkiezingen beriep de FJP zich op de internationale gemeenschap voor erkenning en acceptatie. Sinds de revolutie wilde de partij de negatieve connotatie over haar politieke en economische standpunten graag weerleggen. Het streefde er naar om zichzelf te presenteren als een kracht van religieuze en politieke matigheid waarmee de wereld zaken kon doen (Al-Anani, 2020). Het aannemen van neoliberal beleid zou aantonen in hoeverre de beweging verbonden was met en betrokken was bij de wereldwijde financiële en commerciële orde. De zakenlieden van de FJP, net als hun tegenhangers in de Arabische wereld, deden een beroep op buitenlandse investeerders om geld en investeringen in hun land aan te trekken. Bovendien probeerden de islamisten na de revolutie de zorgen van het bedrijfsleven weg te nemen. In de socio-economische sfeer ontstond namelijk een grote ongerustheid over islamisten die een radicaal en anti-bedrijfseconomisch beleid konden opleggen (Habibi, 2012, p. 5). Sociale rechtvaardigheid was voor de FJP de belangrijkste uitdaging om de grieven van de revolutie te beantwoorden. Volgens de partij kan sociale rechtvaardigheid niet worden bereikt door herverdeling van rijkdom, maar wel door liefdadigheids- en sociale voorzieningenverenigingen (Al-Anani, 2020).

Zoals vermeld in sectie (3.2.1.) zorgde post-islamisme voor een andere manier van politiek bedrijven onder islamitische partijen. Het post-islamisme van de FJP is exemplarisch voor het socio-economische beleid in Egypte. Het was verweven met het neoliberalisme, maar nam een meer marktgeoriënteerde en sociale visie aan. Dit resulteerde tot wat Atia (2012) ‘vroom liberalisme’ noemt, wat volgens haar een “discursieve combinatie van religie en economische achtergrond is op een manier die individuen aanmoedigt om proactief en ondernemend te zijn in het belang van het bevorderen van hun relatie met God” (Atia, 2012, p. 136). Het geval van de FJP onderstreept het vermogen van islamisten om hun ideologische positie aan te passen aan sociaaleconomische veranderingen (Al-Anani, 2020). Sinds haar oprichting is het MB verschoven tussen verschillende economische ideologieën, o.a. socialisme, kapitalisme, neoliberalisme. Elke keer verantwoorde ze haar positie door religieuze redenen aan te halen. In de afgelopen drie decennia vond het MB het geen probleem om de islam te vermengen met marktwaarden om een ‘vrome’ versie van het neoliberalisme te creëren (Al-Anani, 2020). Dit is vooral op te merken bij de invulling van sociale rechtvaardigheid en de opkomst van religieus gebaseerde ontwikkelingsorganisaties in Egypte. Deze organisaties passen islamitische liefdadigheidsprincipes aan om neoliberale praktijken zoals financiële investeringen, ondernemerschap, zelfhulpstrategieën en managementwetenschap te bevorderen (Atia, 2012).

7.2.3. Evolutie richting het Europees socio-economisch model

Na de Arabische Lente koos de FJP om de bestaande regeringsstructuren te behouden, wat neerkomt op het aanvaarden van neoliberale structuren in het socio-economisch beleid. Het pragmatisme van het MB en het verlangen naar internationale erkenning en aanvaarding waren de voornaamste redenen om deze structuren ongewijzigd te laten. Sinds de revolutie wilde de partij de negatieve bijklank over haar politieke en economische standpunten graag weerleggen. Het streefde er naar om zichzelf te

presenteren als een kracht van religieuze en politieke matigheid waarmee de wereld zaken kon doen (Al-Anani, 2020). Vooralsnog wilde de partij haar islamitische waarden en principes niet verloochenen. Hierdoor besloot de FJP om een vroom neoliberalisme na te streven. Ze tracht islam te vermengen met marktwaarden om een ‘vrome’ versie van het neoliberalisme te creëren. Zo werd ingezet in religieus gebaseerde ontwikkelingsorganisaties die islamitische liefdadigheidsprincipes toepasten om neoliberale praktijken te bevorderen.

Het Europees socio-economisch model wordt merendeels nagestreefd omdat voor Egypte buitenlandse investeringen en vrijhandelsakkoorden met de EU van groot belang zijn voor de welvaart van het land. Vooral het verlangen naar internationale erkenning van de FJP en het inherent pragmatisch karakter van het MB zorgde voor het aanhouden van de bestaande regeringsstructuren. Het geval van de FJP onderstreept het vermogen van islamisten om hun ideologische positie aan te passen aan de sociaaleconomische noden. Het grootste onderscheid met het Europees socio-economisch model ligt bij de islamitische invulling van de neoliberale structuren die de FJP hanteerde tijdens haar bewind. In Egypte werd sociale rechtvaardigheid namelijk begeleid door islamitische principes om een inclusieve economische ontwikkeling te bekomen voor alle delen van de bevolking. Hierbij moedigde men religieus gebaseerde ontwikkelingsorganisaties aan om haar sociale taak te vervullen. Kortom, de FJP in Egypte voerde een liberaal beleid met een grote sociale factor.

7.3. Conclusie casusstudie Egypte

De politiek ideologische verschuivingen bij interne debatten van de politieke islam in Egypte zijn niet min. De introductie van het nieuw trainingsprogramma medio 2011 met de titel “De kunst van het werken met de samenleving” leek een stap richting democratische waarden en normen te nemen. Vrijheid, pluralisme en het beschermen van etnische minderheden werden gegarandeerd door de FJP in 2011. Eenmaal aan de macht bleken de campagneslogans van de FJP holle woorden te zijn. Tot vrees en ongenoegen van velen in de samenleving koos ze ervoor om haar politieke spieren te buigen door andere politieke bewegingen uit te sluiten en erop neer te kijken. De prikkels van het electorale veld en strategieën van andere partijen in Egypte in 2011-2013, met name een islamitisch-populistische uitdaging van rechts en een islamitische versus niet-islamitische polarisatie, boden dubbelzinnige prikkels voor het zoeken naar een meerderheid (Pahwa, 2017; Al-Anani, 2013). Het Europees democratisch model werd dus tot aan de parlementaire verkiezingen van 2011 geambieerd. De politiek ideologische verschuivingen die initieel aanwezig waren in het partijprogramma bij de parlementaire verkiezingen, werden na verkiezingen teniet gedaan door interne verdeeldheid over bestaande convicties en door rechtse druk van de salafistische *Al-Nour* partij. Ondanks de overwinning op de presidentsverkiezingen besloot de partijvoorzitter, Morsi, om zichzelf ongelimiteerde bevoegdheden te geven met als doel verdere islamisering van de democratische instellingen. Uiteindelijk resulteerden zijn beslissingen in een militaire coup o.l.v. huidig president Al-Sisi.

Wat betreft het economisch liberalisme merken we op dat internationale erkenning en het pragmatisch karakter van de FJP zorgde voor het aanhouden van bestaande regeringsstructuren. Sociale rechtvaardigheid was voor de FJP de belangrijkste uitdaging om de grieven van de revolutie te beantwoorden. Volgens de partij kan sociale rechtvaardigheid niet worden bereikt door herverdeling van rijkdom, maar wel door liefdadigheids- en sociale voorzieningenverenigingen (Al-Anani, 2020). Het Europees socio-economisch model werd merendeels nagestreefd door devaluatie van valuta, verlaging van de schulden, privatisering van staatsindustrieën, afschaffing van subsidies en inkrimping van de welvaartsstaat. Het grootste onderscheid met dit model ligt bij de islamitische invulling van de neoliberale structuren die de FJP hanteerde tijdens haar bewind. In Egypte werd sociale rechtvaardigheid namelijk begeleid door islamitische principes om een inclusieve economische ontwikkeling te bekomen voor alle delen van de bevolking.

8. Conclusie

Deze masterproef heeft bestudeerd of er politiek ideologische verschuivingen voorkwamen na de Arabische Lente en of deze verschuivingen evolueerden richting het Europees normatief model, meer specifiek op het vlak van democratie en economisch liberalisme. Uit de analyse blijkt dat er na de Arabische Lente weldegelijk politiek ideologische verschuivingen waren bij beide casusstudies. Tunesië en Egypte beleefden de democratische transitieprocessen en de aanpassing aan economisch liberaliseringsstructuren echter niet op dezelfde manier. Onderstaande conclusie wordt terug opgesplitst in de twee principes: democratie en economisch liberalisme. Zo kan de onderzoeksvraag en de deelvragen overzichtelijk worden beantwoord.

8.1. Democratie

Bij de casusstudie Tunesië lagen de resultaten binnen de verwachtingen, waarbij de Ennahda-beweging evolueerde van een partij die opriep om de gebruiken van de *sharia* te verspreiden naar een partij die geen aandacht meer schenkt aan het proselitisme. In Egypte was initieel dezelfde tendens aan de gang wat de FJP betreft, maar eenmaal aan de macht werd de tendens niet voortgezet. De FJP veranderde van een partij die hardcore islamitisch was naar een partij die het pluralisme, vrijheid en bescherming van etnische minderheden beloofde te respecteren, naar een partij die als doel had om islamitische gebruiken in de grondwet te verankeren door islamisten aan te stellen bij de constituerende vergadering zonder dialoog met andere seculiere partijen. Als je kijkt naar de politieke en economische ontwikkelingen in Egypte en Tunesië na de Arabische Lente, waarbij de schepping van macht en het nieuwe institutioneel kader structureel veel in lijn lag met het vorige regime, lijkt het duidelijk dat de dynamiek van de opstand is veranderd in een fenomeen, à la Antonio Gramsci, de theorie van passieve revolutie. Meer specifiek, het aanhouden van de bekritiseerde regeringsstructuren door de nieuw verkozen elite na de revolutie, is een revolutie zonder revolutie.

De Ennahda beweging heeft een aantal moderatieprocessen ondergaan waardoor ze zich niet meer profileert als politiek islamitische partij die inzet op het prediken van haar overtuigingen, maar eerder als moslimdemocraten, in de lijn van de christendemocraten in Europa. Het aanvaarden van een liberaal-democratische grondwet, pluralisme en de scheiding der machten toont aan dat Ennahda weldegelijk naar het Europees normatief model evolueerde. De FJP in Egypte daarentegen begon enkele tekenen van moderatie te vertonen in de aanloop en kort na de parlementaire verkiezingen van 2011. De partij veegde de twijfel volledig weg door hardere islamitische retoriek te gebruiken na de parlementaire verkiezingen, waarbij ze de nadruk legde op islamitische dominantie en het verspreiden van islamitische waarden. De partij bevestigde deze tendens na de presidentsverkiezingen van 2012 door de constituerende vergadering te domineren met een militaire coup tot gevolg. Uiteindelijk week de FJP definitief af van het Europees normatief model door het proselitisme verder te zetten.

De voorwaarden om de politiek ideologische verschuivingen te doen evolueren naar een Europees normatief model is sterk afhankelijk van de context. Enerzijds zien we dat

democratische transitieprocessen in de juiste context, namelijk waarin islamitische partijen met seculiere partijen tot consensus komen om samen te werken, een modererende invloed hebben op een politiek islamitische partij. De evolutie van Ennahda toont dit aan. Anderzijds merken we ook op dat deze democratische transitieprocessen de gevoeligheid voor electoraal gewin versterken. Een politiek islamitische partij kan makkelijk van richting veranderen uit vrees voor het verliezen van kiezers door druk van uiterst links of rechts. Het lijkt er dus op dat Roy's (1992) opmerking over het politiek en ideologische falen van het islamisme in een democratie weldegelijk juist is: tegenwoordig is alleen in naam en niet in de praktijk een islamitische partij in Tunesië aanwezig en de FJP in Egypte heeft het islamisme in de praktijk wel doorgevoerd, maar dit leidde tot groot misnoegen van de seculiere bevolkingsgroep. Kortom, beide partijen hebben de waarden van een liberale democratie aanvaard, namelijk door pluralisme, mensenrechten, etnische minderheden te respecteren, maar ze hebben zich moeten neerleggen bij het besef dat het islamisme, meer bepaald de *sharia*, niet compatibel blijkt te zijn met de liberale democratie. Hoewel religieuze retoriek nuttig zou kunnen zijn geweest om een populistisch politiek project te bouwen terwijl ze in oppositie waren, heeft vooral de FJP de incompatibiliteit van de *sharia* met liberale democratie en gebrek aan brede aantrekkingskracht onthuld wanneer ze werd geconfronteerd met de hardere realiteit van alledaagse politiek en compromissen sluiten in een pluralistische omgeving (Cavatorta & Merone, 2015).

8.2. Economisch liberalisme

Beide partijen ondergingen min of meer dezelfde transitie op het vlak van socio-economisch beleid. De prestaties van de politiek islamitische partijen in de hele regio zijn vrijwel dezelfde: ze hadden moeite om een beleid te voeren dat de armoede kon verlichten, corruptie zou bestrijden en meer sociale rechtvaardigheid zou bereiken. De grootste aanleiding tot het behouden van bestaande regeringsstructuren was vooral internationale erkenning en aanvaarding. De politieke conditionaliteit van de EU stimuleerde beide partijen om de bestaande neoliberale structuren te behouden. In de regio als geheel en specifiek in Egypte en Tunesië werd de relatie tussen de staat, de samenleving, de politiek en de neoliberale structuren heronderhandeld en omgevormd tot iets nieuws. Het is duidelijk dat er in deze landen in ieder geval geen sociaaleconomische revolutie heeft plaatsgevonden. Wel trekt de passieve revolutie zich door. Hierbij werden de vroegere radicalen en hun volgelingen in de plooi van het neoliberalisme en de westerse overheersing gebracht. Zowel de Ennahda als de FJP lieten de bestaande regeringsstructuren onveranderd. Evenzo kunnen we echter constateren dat neoliberale structuren nog steeds het onderwerp zijn van intense debatten. De welvaart in beide landen is er niet bepaald op vooruit gegaan. Hoge werkloosheid, onvervulde eisen voor sociale rechtvaardigheid, toename van corruptie en een onhoudbaar macro-economisch traject zijn nog altijd dagelijkse kost (Diwan, 2019).

Het Europees model van economisch liberalisme dat de EU in de regio promoot, waarbij liberalisering, deregulering en privatisering de norm zijn geworden, werd grotendeels nagestreefd door beide partijen. De devaluatie van valuta, verlaging van de schulden,

privatisering van staatsindustrieën, afschaffing van subsidies en inkrimping van de welvaartsstaat werden na de revolutie doorgevoerd. Dus in dat opzicht evolueerden beide partijen naar het Europees normatief model. We merken op dat ze op dezelfde manier hebben gehandeld om de kreet van de revolutie te beantwoorden. Het streven naar een openmarkteconomie gecombineerd met sociale rechtvaardigheid was voor de Ennahda en de FJP de belangrijkste uitdaging om de sociale grieven weg te werken. Volgens beide partijen kan sociale rechtvaardigheid niet worden bereikt door herverdeling van rijkdom, maar wel door liefdadigheids- en sociale voorzieningenverenigingen. Zowel Ennahda als FJP hebben hun oorspronkelijk sociale overtuiging toegepast, de grootste component in *'islam economics'*. Beide hebben de bestaande neoliberale structuren overgenomen met als toevoeging een grote sociale factor. Het ethos van het neoliberalisme is bij beide partijen dus radicaal (zie sectie 3.1.2.). De waarden en regels van het neoliberalisme in Noord-Afrika zijn vertakt in steeds nieuwe sferen. Volgens Atia (2012) is het neoliberalisme in Tunesië en Egypte vertakt naar een 'vroom neoliberalisme'. Het vrome neoliberalisme heeft afstand genomen van het idee dat sociale rechtvaardigheid iets is dat van bovenaf door God of de staat of zelfs de islamitische groepering moet worden geïmplementeerd, ten gunste van het idee dat, met Gods zegen natuurlijk, het individu zelf de positie zal bereiken die ze verdient (Dalacoura, 2016).

Kortom, het pragmatisme van beide partijen heeft de doorslag gegeven om enerzijds de bestaande regeringsstructuren aan te houden vooral uit verlangen naar internationale erkenning, anderzijds beantwoorden de partijen de kreet van de revolutie door vol in te zetten op sociale rechtvaardigheid. Met andere woorden, een vroom neoliberalisme heeft intrede gemaakt bij zowel Ennahda als de FJP.

8.3. Bijdrage aan bestaande wetenschappelijke literatuur

Tijdens de uitwerking van deze masterproef zijn enkele inzichten duidelijk geworden. De politiek ideologische verschuivingen zijn mede mogelijk gemaakt door druk van internationale instellingen, zeker ook van de EU. Heel weinig academische literatuur is geschreven over welke politiek ideologische verschuivingen plaatsvonden na de Arabische Lente bij de politieke islam. Mijn onderzoek is dus tot de conclusie gekomen dat inclusie-moderatie niet in elk land kan plaatsvinden. De inclusie-moderatie theorie heeft standgehouden bij de Ennahda-beweging, maar werd ontkracht door de FJP. Veel hangt af van de omvang van de roep naar democratie, naar meer welvaart en de extremiteit van het islamisme waar het land zich in bevindt. Tijdens het onderzoek ben ik tot het besef gekomen dat de evolutie richting het Europees normatief model zich veel verder in de geschiedenis afspeelt. De Arabische Lente was het keerpunt voor veel islamitische partijen in Noord-Afrika om deze geschiedenis bij te sturen. Het blijkt nu dat dit veel moeilijker was dan verwacht. Enkele vragen die tot mij zijn gekomen na het onderzoek zijn: Is de internationale consensus rond democratie en neoliberalisme onbetwistbaar? Zou deze niet moeten worden bijgesteld? Wat zijn de werkelijke intenties van de Europese Unie met haar normatief model?

8.4. Beperkingen en suggesties voor verder onderzoek

De complexiteit en extremititeit in de regio Noord-Afrika is van grote omvang en reikt veel verder dan de masterproef an sich. Vooral het hoe en waarom van politiek ideologische verschuivingen bij zowel Tunesië en Egypte ligt veel verder in de geschiedenis dan in deze masterproef kan worden omschreven. Een voorbeeld van deze beperking is dat de invloed van het Europees normatief model in een Noord-Afrikaans land heel erg afhankelijk is van wie aan de macht komt en in welke omstandigheden. Morsi, bijvoorbeeld, heeft een bepaalde minachting voor het westen ondergaan tijdens zijn universitaire carrière in de VS. Zijn traject is vergelijkbaar met het traject van Sayyid Qutb, een belangrijke ideoloog van het MB. Dit kan misschien zijn plotse beslissing naar islamitische retoriek verklaren. We mogen ook niet vergeten dat deze regio kampt met allerlei problemen zoals terrorisme en radicale islamitische groeperingen, wat het voor een kersverse regering heel moeilijk maakt om inclusieve democratische standpunten in te nemen en te legitimeren tegenover haar islamitische kiezersgroep. Op socio-economisch vlak in Noord-Afrika is er nog veel onontgonnen terrein wat deze masterproef onmogelijk kan uitklaren. Veel internationale instellingen spelen hier hun eigen rol en beïnvloeden het socio-economisch beleid van beide landen. Mijn interesse en ook suggestie voor verder onderzoek zou meer uitwijken naar het causaal verband van de normatieve impact van de EU op een politiek islamitische partij in de MONA-regio na de Arabische Lente.

Bibliografie

- Adriaensen, J., Smeets, N., & Reykers, Y. (2013). Learning to talk the talk: Reappraising the external perspective in the EU's foreign policy. *CEU Political Science Journal*, 296-322.
- Akçali, E. (2016). Introduction: Neoliberal governmentality and the future of the state in the Middle East and North Africa. In A. E., *Neoliberal governmentality and the future of the state in the Middle East and North Africa* (pp. 1-14). London: Palgrave Macmillan.
- Al Jazeera. (2016, May 21). Tunisia's Ennahda distances itself from political Islam. *Al Jazeera*.
- Al-Anani. (2012). Islamist parties post-Arab Spring. *Mediterranean Politics*, 466-472.
- Al-Anani. (2013, May 14). The Islamists' paradox: Inclusion and moderation. *Ahram*.
- Al-Anani. (2016). *Inside the Muslim Brotherhood: Religion, identity, and politics*. Oxford: Oxford University Press.
- Al-Anani. (2020). Devout neoliberalism? Explaining Egypt's Muslim Brotherhood, socio-economic perspective and policies. *Politics and Religion*, 1-20.
- Alexander, C. (2013). Tunisia's Islamists have diverse goals and disparate tactics. What is the range of Islamist movements in Tunisia? And why have they splintered? *Woodrow Wilson Center*.
- Ashton. (2011). A new response to a changing neighbourhood: A review of ENP. *European Commission Conference* (p. 2). Brussels: European Commission.
- Ashton. (2011). A partnership for democracy and shared prosperity for the Southern Mediterranean. *European Commission Conference* (p. 5). Brussels: European Commission.
- Ashton. (2011, March 9). *Speech on the situation in the Southern Neighbourhood and Libya*. Retrieved from europa.eu: http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-11-159_en.htm?locale=en
- Ashton. (2018). *Report on the state of EU-Tunisia relations: towards a strengthening of the Privileged Partnership*. Brussels: European Commission.
- Atia, M. (2012). A way to paradise: Pious neoliberalism, islam, and faith-based development. *Annals of the Association of American Geographers*, 808-827.
- Atia, M. (2013). *Building a house in heaven: Pious neoliberalism and islamic charity in Egypt*. Minnesota: University of Minnesota Press.
- Ayoob, M. (2004). Political Islam: Image and reality. *World Policy Journal*, 1-14.
- Ayubi, N. (1991). The theory and practice of the Islamic State. In N. Ayubi, *Political Islam: Religion and Politics in the Arab World* (pp. 12-13). London: Routledge.
- Bahara, H. (2018, September 8). When the left surrendered to neoliberalism, they drifted away. *De Morgen*.
- Barbé, E., & Johansson-Nogués, E. (2008). The EU as a modest force for good: The European Neighbourhood Policy. *International affairs*, 81-96.

- Bassotti. (2017). *Did the European Union Light a Beacon of Hope in North Africa? Assessing the Effectiveness of EU Democracy Promotion in Tunisia*. Bruges: College of Europe.
- Bayat, A. (2010). *Life as politics: How ordinary people change the Middle East*. Stanford: Stanford University Press.
- Behr, T. (2012). The European Union's Mediterranean policies after the Arab Spring: Can the leopard change its spots? *Amsterdam Law Forum*, 2-3.
- Behr, T. (2013). EU foreign policy and political Islam: towards a new entente in the post-Arab spring era? *The International Spectator*, 20-33.
- Benyaich, B. (2013, February). Arab Spring under pressure. *Sampol*, pp. 57-65.
- Bicchi, F. (2010). Dilemmas of implementation: EU democracy assistance in the Mediterranean. *Democratization*, 976-996.
- Bogaert, K. (2013). Contextualizing the Arab revolts: The politics behind three decades of neoliberalism in the arab world. *Middle East Critique*, 213-234.
- Bond, P. (2011). Neoliberal threats to North Africa. *Review of African Political Economy*, 481-495.
- Bonefeld, W. (2012). Freedom and the strong state: On German ordoliberalism. *New Political Economy*.
- Brichs, I. (2017). *From revolution to moderation: the long road of political islam*. London: Palgrave Macmillan, Cham.
- Browsers, M. (2014). Rethinking post-Islamism and the study of changes in islamist ideology. *Project of Middle East Political Science*, 16–19.
- Brownlee, B. J., & Ghiabi, M. (2016). Passive, silent and revolutionary: The Arab Spring revisited. *Middle East Critique*, 299-316.
- Canali, S. (2018). *The Thin Veil of Change: The EU's Promotion of Gender Equality in Egypt and Tunisia*. Brugge: College of Europe.
- Cavatorta, F., & Merone, F. (2013). Moderation through exclusion? The journey of the Tunisian Ennahda from fundamentalist to conservative party. *Democratization*, 857-875.
- Cavatorta, F., & Merone, F. (2015). Post-Islamism, ideological evolution and 'la tunisianité' of the Tunisian Islamist party al-Nahd. *Journal of Political Ideologies*, 27-42.
- Cheffi, S. (2016, April 19). UGTT. (G. Bassotti, Interviewer)
- Churchill. (2012). A balancing act: Ennahda's struggle with salafis. *Carnegie Endowment for International Peace*.
- Colombo, S., & Voltolini, B. (2017). The EU's engagement with moderate political Islam: the case of Ennahda. *LSE Middle East Centre Paper Series*.
- Colombo, S., Campelli, E., Caruso, F., & Del Sarto, R. A. (2018). *New trends in identity politics in the Middle East and North Africa and their impact on state–society relations*. Barcelona: MENARA project.

- Crouch, C. (2011). *The strange non-Death of neoliberalism*. Cambridge: Polity.
- Dalacoura, K. (2016). Islamism and neoliberalism in the aftermath of the 2011 Arab Uprisings: The Freedom and Justice Party in Egypt and Nahda in Tunisia. In E. Akçali, *Neoliberal governmentality and the future of the state in the Middle East and North Africa*. New York: Palgrave Macmillan.
- Damro, C. (2012). Market power Europe. *Journal of European Public Policy*, 682–699.
- Dandashly. (2018). EU democracy promotion and the dominance of the security-stability nexus. *Mediterranean Politics*, 62-82.
- Dandashly, A. (2014). Building a Security Community in the Neighborhood. Zooming in on the EU–Tunisia Relations. *Norwegian institute of foreign affairs*.
- de Tocqueville, A. (1835). Over democratie in Amerika. In P. Stouthuysen, *Over democratie in Amerika*. Brussel: Prometheus.
- Dean, M. (2010). *Governmentality power and rule in modern society*. London: Sage.
- Denoeux, G. (2002). *The forgotten swamp: navigating political islam*. Hoboken: Wiley Online Library.
- Diez, T. (2004). Europe's others and the return of geopolitics. *Cambridge review of international affairs*, 319-335.
- Diez, T., & Pace, M. (2011). Normative power Europe and conflict transformation. *Normative Power Europe*, 210-225.
- Diwan, I. (2019). Tunisia's upcoming challenge: Fixing the economy before it's too late. *Arab Reform Initiative*, 23.
- El-Hodeiby, I. (2015, March 18). The Muslim Brotherhood in transition. *Mada Masr*.
- El-Sherif. (2014). The Egyptian Muslim Brotherhood's failures. *Carnegie Endowment for International Peace*, 1-26.
- Emerson, M., & Youngs et al., R. (2007). Political islam and the European neighbourhood policy. In S. Amghar, T. Atrissi, S. Aydin, A. Boubekeur, R. çakir, & S. Jorshi, *Political islam and European foreign policy: Perspectives from muslim democrats of the Mediterranean* (pp. 1-17). Brussel: Centre for European Policy Studies.
- Ennahda. (2011). *Ennahda Movement Programme*. Retrieved from Kurzman.unc.edu: http://kurzman.unc.edu/files/2011/06/Nahda_2011_summary_in_English.pdf.
- European Commission. (2011). Joint communication: A partnership for democracy and shared prosperity with the Southern Mediterranean. *Partnership for democracy and shared prosperity with the southern mediterranean*. Brussels: EU.
- European Commission. (2006). *Thematic programme for the promotion of democracy and human rights worldwide under the future financial perspectives (2007-2013)*. Brussels: EU.
- European Commission. (2011). Joint Communication by the High Representative of the Union For Foreign Affairs and Security Policy and the European Commission. *A New Response to a Changing Neighbourhood, a review of European Neighbourhood Policy*. Brussels.

- European Commission. (2011). Press release: EU response to the Arab Spring: new package of support for North Africa and Middle East. *EU response to the Arab Spring: new package of support for North Africa and Middle East*. Brussels.
- European Commission. (2013, February 8). *EU's response to the Arab Spring: The state-of-play after two years*. Retrieved from europa.eu: http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-13-81_en.htm
- European Commission. (2013). EU's response to the Arab Spring: The state-of-play after two years [Press release]. *EC* (pp. 1-3). Brussels: EU.
- European Commission. (2014). *Tunisia-Trade European Commission*. Retrieved from ec.europa.eu: https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/neighbourhood/countries/tunisia_en
- European Commission. (2015, November 18). *Joint communication to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions*. Retrieved from www.europa.eu: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1481821898139&uri=CELEX:52015JC0050>
- European Commission. (2016). Strengthening EU support for Tunisia. *Joint Communication to the European Parliament and the Council* (pp. 1-14). Brussels: EU.
- European Commission. (2017). Commission implementing decision. *The Annual Action Programme 2017 (Part 2) in favour of Egypt to be financed from the general budget of the Union*. Brussels: EU.
- European Commission. (2017, May 10). *The state of EU-Tunisia relations: towards a strengthening of our Privileged Partnership*. Retrieved from www.europa.eu: http://europa.eu/rapid/press-release_IP-17-1229_e
- European Commission. (2018, April 24). *Tunisia: EU welcomes roadmap for priority reforms*. Retrieved from www.europa.eu: http://europa.eu/rapid/press-release_IP-18-3524_en.htm
- Fauque, N. (2016, May 18). Rached Ghannouchi : Il n'y a plus de justification à l'islam politique en Tunisie. *Le Monde*.
- Fisher Onar, N., & Nicolaïdis, K. (2013). The decentring agenda: Europe as a post-colonial power. *Cooperation and Conflict*, 283-303.
- Freedom and Justice Party. (2011). *FJP election program*. Retrieved from www.ezire.uni-erlangen.de: <http://www.ezire.uni-erlangen.de/aktuelles/Neue%20Publikationen/fjp-election-program-2011-english.pdf>
- Fukuyama, F. (2018). *Identity: Contemporary identity politics and the struggle for recognition*. London: Profile books.
- Ghannouchi, R. (2016). From political islam to Muslim democracy. *Foreign Affairs*, 58–67.
- Gharbi, M. N. (2016, April 20). Ennahda. (G. Bassotti, Interviewer)
- Gilbert, J. (2013). What kind of thing is neoliberalism? *New Formations*, 7-22.

- Göle, N. (2002). *Islam in public: new visibilities and new imaginaries*. Durham: Duke University Press.
- Goubantini, S. (2016, April 20). Nida Tunis. (G. Bassotti, Interviewer)
- Grewal. (2018). *From islamists to Muslim democrats: The case of Tunisia's Ennahdha*. Princeton: Princeton university.
- Habibi. (2012). The economic agendas and expected economic policies of islamists in Egypt and Tunisia. *Crown Center for Middle East Studies*, 5.
- Hamid, S. (2014, July 7). How political islam has evolved over time. (S. Grand, Interviewer)
- Hammami, D. (2016, April 19). Front Populaire. (G. Bassotti, Interviewer)
- Hanau Santini, R., & Hassan, O. (2012). Transatlantic democracy promotion and the Arab Spring. *The International Spectator*, 65-82.
- Harcourt, B. E. (2011). *The illusion of free markets. Punishment and the myth of natural order*. Cambridge: Harvard University Press.
- Harvey, D. (2005). *A brief history of neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Hashemi, N. (2013). The Arab Spring two years on: Reflections on dignity, democracy, and devotion. *Ethics & International Affairs*, 207-221.
- Hermann, C. (2007). Neoliberalism in the European Union. *Studies in Political economy*, 61-90.
- Hollis, R. (2012). No friend of democratization: Europe's role in the genesis of the Arab Spring. *International Affairs*, 81-94.
- Holslag, J. (2014). *De kracht van het paradijs*. Antwerpen: De Bezige Bij.
- Hsieh, H.-F., & Shannon, S. E. (2005). Three Approaches to Qualitative Content Analysis. *Qualitative Health Research*, 1277-1288.
- Huntington, S. (1993). Clash of civilizations. *Foreign affairs*, 22-49.
- Jaffrelot, C. (2013). Refining the moderation thesis: Two religious parties and Indian democracy: The Jana Sangh and the BJP between Hindutva radicalism and coalition politics. *Democratization*, 876–894.
- Joya, A. (2011). The Egyptian revolution: crisis of neoliberalism and the potential for democratic politics. *Review of African Political Economy*, 367-386.
- Keukeleire, S. (2014). Lessons from the Practice and Analysis of EU Diplomacy from an 'Outside-in Perspective'. In S. Gstöhl, & E. Lannon, *The Neighbours of the EU's Neighbours: Diplomatic and Geopolitical Dimensions beyond the European Neighbourhood* (pp. 227-241). Ashgate: Farnham.
- Keuleers, F., Fonck, D., & Keukeleire, S. (2016). Beyond EU navel-gazing: Taking stock of EU-centrism in the analysis of EU foreign policy. *Cooperation and Conflict*, 345-364.
- Khalil, Y. (2015, July 15). Neoliberalism and the Failure of the Arab Spring. *New Politics*.
- Kirkpatrick, D. (2011, December 11). In Egypt, a conservative appeal transcends religion. *New York Times*.

- Kosebalaban, H. (2005). The impact of globalization on Islamic political identity: The case of Turkey. *World Affairs*, 27-37.
- Langan, M. (2012). Normative power Europe and the moral economy of Africa–EU ties: a conceptual reorientation of ‘normative power’. *New Political Economy*, 243-270.
- Langan, M. (2015). The moral economy of EU relations with North African states: DCFTAs under the European Neighbourhood Policy. *Third World Quarterly*, 1827-1844.
- Lavenex, S., & Schimmelfennig, F. (2011). EU democracy promotion in the neighbourhood: from leverage to governance? . *Democratization*, 885-909.
- Lebl, L. S. (2013). The EU, the Muslim brotherhood and the organization of Islamic cooperation. *Orbis*, 101-119.
- Lo, M. (2019). *Political islam, justice and governance*. London: Palgrave Macmillan.
- Lucarelli, S. (2014). Seen from the outside: The state of the art on the external image of the EU. *Journal of European Integration*, 1-16.
- Lyra, A., & East, M. M. (2017). *Fusing islamism and neoliberalism in Egypt, Tunisia and Morocco: A study into the economic policies of three islamist parties*. Leiden: Leiden University.
- Manners, I. (2002). Normative power Europe: a contradiction in terms? *Journal of Common Market Studies*, 235-258.
- Manners, I. (2008). The normative ethics of the European Union. *International Affairs*, 45-60.
- Mayer, H., & Zielonka, J. (2012). Special issue 'Europe as a Global Power: View from Outside. *Perspectives: Review of International Affairs*, 5-129.
- Meddeb, H. (2019). Ennahda's uneasy exit from political islam. *Carnegie Endowment for International Peace*.
- Merone, F. (2014). Enduring class struggle in Tunisia: The fight for identity beyond political islam. *British Journal of Middle Eastern Studies*.
- Metwally, M. (2004). Impact of EU FDI on economic growth in Middle Eastern countries. *European Business Review*, 381-389.
- Michael. (2012, May 15). Egypt Brotherhood takes harder line in campaign. *Associated Press*.
- Middle East Eye. (2016, May 23). Ennahda leader Ghannouchi: We are Muslim democrats, not Islamists. *Middle East Eye*, p. 2.
- Mimica, N. (2018). Single support framework EU-Tunisia 2017-2020. *EC* (pp. 5-9). Brussels: European Commission.
- Navarro, F. (2017). Between Pragmatism and Ideological Zeal: The Path of Palestinian Political Islam. In F. Izquierdo Brichs, J. Etherington, & L. Feliu, *Political Islam in a Time of Revolt. Islam and Nationalism* (pp. 103-126). London: Palgrave Macmillan.
- Noutcheva, G. (2014). Institutional governance of European neighbourhood policy in the wake of the Arab Spring. *Journal of European Integration*, 19-36.

- Noutcheva, G., Pomorska, K., & Bosse, G. (2013). *The EU and its neighbours: values versus security in European Foreign Policy*. Manchester: Manchester University Press.
- Pace, M. (2009). Paradoxes and contradictions in EU democracy promotion in the Mediterranean: the limits of EU normative power. *Democratization*, 39-58.
- Pace, M. (2011). Liberal or social democracy?: Aspect dawning in the EU's democracy promotion agenda in the Middle East. *International Journal of Human Rights*, 801-812.
- Paciello, M. C. (2013). Delivering the revolution? Post-uprising socio-economics in Tunisia and Egypt. *The International Spectator: Italian Journal of International Affairs*, 7-29.
- Pahwa, S. (2017). Pathways of islamist adaptation: The Egyptian Muslim Brothers' lessons for inclusion moderation theory. *Democratization*, 1066-1084.
- Parker, O., & Rosamond, B. (2013). Normative power Europe meets economic liberalism: Complicating cosmopolitanism inside/outside the EU. *Cooperation and Conflict*, 229-246.
- Peck, J. (2008). Remaking laissez-faire. *Progress in Human Geography*, 3-43.
- Peck, J. (2010). *Constructions of neoliberal reason*. Oxford: Oxford University Press.
- Peyron, J. (2012, March 28). Tunisia's Islamists rule out sharia in constitution. *France 24*.
- Pitsoe, V., & Letseka, M. (2013). Foucault's discourse and power: Implications for instructionist classroom management. *Open Journal of Philosophy*, 23-28.
- Radice, H. (2008). The developmental state under global neoliberalism. *Third World Quarterly*, 1153-1174.
- Rodrik, D. (2017, November 14). The fatal flaw of neoliberalism: it's bad economics. *The Guardian*.
- Rohe, & Skovgaard-Petersen. (2015). The ambivalent embrace of liberalism: The draft program of the Freedom and Justice Party in Egypt. In Hatina, & Schumann, *Arab Liberal Thought After 1967* (pp. 195-214). New York: Palgrave Macmillan.
- Rosamond, B. (2014). Three ways of speaking Europe to the world: Markets, peace, cosmopolitan duty and the EU's normative power. *The British journal of politics and international relations*, 133-148.
- Roy, O. (1992). *L'échec de l'islam politique*. Paris: Seuil.
- Roy, O. (2012). The transformation of the Arab world. *Journal of Democracy*, 5-18.
- Sadiki, L. (2018). Tunisia's Ennahda: Islamists turning the learning curve of democracy and civic habituation. In J. L. Esposito, L. Z. Rahim, & N. Ghobadzadeh, *The politics of islamism* (pp. 87-88). London: Palgrave Macmillan.
- Sandal, N. A., & Fox, J. (2013). *Religion in international relations theory*. London and New York: Routledge.
- Schwedler, J. (2013). Islamists in power? Inclusion, moderation, and the Arab uprisings. *Middle East Development Journal*.

- Stephen, C. (2015, December 8). The Tunisia quartet: how an impossible alliance saved the country from collapse. *The Guardian*.
- Tağma, H. M., Kalaycıoğlu, E., & Akçali, E. (2013). Taming Arab social movements: exporting neoliberal governmentality. *Security Dialogue*.
- Talbani, A. (1996). Pedagogy, power and discourse: Transformation of Islamic education. *Comparative Education Review*, 66-82.
- Tavana, D. L. (2011). Party proliferation and electoral transition in post-Mubarak Egypt. *The Journal of North African Studies*, 555-571.
- Teti, & Gervasio. (2011). *The unbearable lightness of authoritarianism: Lessons from the Arab Uprisings*. London: Palgrave Macmillan.
- Teti, A., Abbott, P., & Cavatorta, F. (2018). *The Arab Uprisings in Egypt, Jordan and Tunisia: Social, political and economic transformations*. London: Palgrave Macmillan.
- Tezcur, G. M. (2010). The moderation theory revisited: The case of islamic political actors. *Party Politics*, 69–88.
- Tibi, B. (2012). *Islamism and islam*. New Haven: Yale University Press.
- Torelli, S. M. (2013). Ennahda's designation of Ansar al-Shari'a as terrorists: a signal of weakness. *Nawaat*.
- Usher, G. (2011). The reawakening of Nahda in Tunisia. *Middle East Report Online*.
- Voltolini, B., & Colombo, S. (2017). The EU and Islamist parties in Tunisia and Egypt after the Arab uprisings: A story of selective engagement. *Routledge Taylor and Francis Group*, 1-18.
- Webb, E. (2014). Changing the Player Not the Game. *Air and Space Power Journal: Afrique et Francophonie*, 4.
- Wood, S. (2009). The European Union: a normative power or normal power? *European Foreign Affairs Review*, 113-128.
- Wouters, J., & Duquet, S. (2013). The Arab Uprisings and the European Union: in search of a comprehensive strategy. *Yearbook of European Law*, 230-265.
- Youngs, R. (2002). The European Union and democracy promotion in the Mediterranean: A new or disingenuous strategy? *Democratization*, 40-62.
- Zemni, S. (2011, March). Arab social protest from revolts to revolution. *Sampol*, pp. 80-87.
- Zetter, R., & Hamza, M. (2004). *Market economy and urban change: Impacts in the developing world*. London: Earthscan.
- Zielonka, J. (2013). Europe's new civilizing missions: the EU's normative power discourse. *Journal of Political Ideologies*, 35-55.